

השולות החסידיות, הטקסטים שבפיהן זמרתן

יעקב מזור

תוכן

- מבוא
- סקירה גיאוגרפית
- השולות בפרספקטיבה גיאוגרפית
- 1. בוקבינה – בויאן ואחיותיה (צאצאי רוז'ין)
 - א. תולדות השולת והאדמו"רים
 - ב. על המוזיקה בחצרות בויאן ואחיותיה
 - ג. זמרת טקסטים בתפילות וב"טיש"
- 2. בוקבינה – ויז'ניץ
 - א. תולדות השולת והאדמו"רים
 - ב. הפעילות המוזיקלית בחצר ויז'ניץ
 - ג. זמרת טקסטים בזמירות וב"טיש"
- 3. בוקבינה – סערעט'ז'ז'ניץ (שולת בת)
 - א. הפעילות המוזיקלית
 - ב. זמרת טקסטים בתפילות וב"טיש"
- 4. אוקראינה – צ'רנוביל ובנותיה
 - א. תולדות השולת והאדמו"רים
 - ב. חזנים, בעלי תפילה ומלחינים בחצר רחמיסטר'בקה
 - ג. זמרת טקסטים בתפילות וב"טיש"
- 5. אוקראינה – ברסלב
 - א. אודות הקהילה
 - ב. זמרת טקסטים בתפילות ובסעודות
- 6. פולניה – גור
 - א. תולדות השולת והאדמו"רים
 - ב. המוזיקה בחצרות האדמו"רים והזמרה בתפילה
 - ג. הזמרה ב"טיש"
- 7. הונגריה – טוש (טאהש) קוסון (קאסאני)
 - א. תולדות השולת והאדמו"רים
 - ב. המוזיקה בחצרות האדמו"רים והזמרה בתפילה
- 8. גליציה – צאנו ובנותיה

- א. תולדות השושלת והאדמו"רים
ב. המוזיקה בצאנו ובנותיה
ג. זמרת הטקסטים בתפילות
9. רוסיה – חב"ד

- א. תולדות השושלת והאדמו"רים
ב. המוזיקה בחסידות חב"ד
ג. זמרת הטקסטים

1. זמרת הטקסטים בתפילה
2. זמרת הטקסטים בהתוועדויות

מבוא

כבר בימי ר' ישראל בעל שם טוב (הבעש"ט), מייסד החסידות, החלו התארגנויות של חסידים במניינים משלהם. אולם יצירת קהילות חסידיות שושלות של צדיקים עומדות בראשיתן היא תוצאה של תהליך מתמשך, שראשיתו בשליחים ששלחו הבעש"ט והמגיד ממזריץ', שהיה מנהיגם של החסידים אחרי מותו של הבעש"ט, לקהילות ישראל. שליחים אלו הפיצו את התורה החדשה, והקימו מרכזים חסידיים. עוד בחייו של המגיד ממזריץ', ובמיוחד אחרי שוך הפולמוסים נגד החסידות, הפכו שליחים אלו למנהיגי קבוצות ולמייסדי קהילות של חסידים.¹ אחרי מותם עברה ההנהגה לידי תלמידיהם או צאצאיהם. משנוסדו קהילות כאלה, הצטרפו לרשימת המנהיגים ומקימי הקהילות גם נכדיהם של הבעש"ט והמגיד. המאבקים בין בניהם של הצדיקים (המכונים בימינו בשם אדמו"רים, לפי ראשי התיבות **אדונו מורנו ורבנו**) או בין חסידיהם הביאו לא פעם לפיצול ההנהגה בין היורשים. כך נוסדו גם שושלות בנות, והפיצול הלך והתרחב עם הדורות. בכמה מקרים נוסדו למעלה מעשרים קהילות ושושלות בנות לשושלת אב אחת.²

במלחמת העולם השנייה לא פסחה יד הכורת על קהילות החסידים. רובן הושמדו לחלוטין, מקהילות רבות ניצלו בודדים בלבד, וממעט קהילות שרדו קבוצות קטנות. לא פעם התקבצו אודים מוצלים כאלה סביב נצר לשושלת שונה מזו שהשתייכו אליה אבותיהם. כך, למשל, בראשית השתקמותן של קהילות סאטמר וקלויזנבורג בארצות הברית, מוצאם של רוב החסידים שהצטרפו אליהן היה משושלות קוסון ומונקאץ' ההונגריות. עד היום שרים חסידי קלויזנבורג ניגונים מהרפרטואר הקדום של קוסון, מבלי שידעו מה מקורם. מפליא כיצד קמו מתוך ההריסות בתוך זמן קצר עשרות קהילות, ואף הצליחו להשתקם ולהתחדש ולהחזיר עטרה לקדמותה. לעתים נעזרה התחדשות זו בסניפים של הקהילות שהוקמו בארצות הברית ובארץ ישראל לפני מלחמת העולם השנייה. סניפים אלה היו למקום מפלט למנהיגים שניצלו. שם התאושו, ושם גם ריכזו מחדש את

¹ דובנב, **תולדות החסידות**, תל אביב, תשכ"ז, עמ' 76–77; 82; 104; 111.

² ראו למשל, להלן, צ'רנוביל וצאנז.

חסידיהם הפזורים. כמה מהם אף הצליחו לשחזר את הפאר וההדר שציינו את שושלתם בעבר. במאמר זה נציג רק מספר קטן של שושלות וקהילות, ונתרכז באלה שמקומן נכבד בהיסטוריה של החסידות מחד גיסא, ובחברה החסידית דהיום בארץ ובארצות הברית מאידך גיסא.

סקירה גיאוגרפית

ר' ישראל בעל שם טוב חי במעז'בוז', אשר בפודוליה, והיא שהייתה ערש החסידות. אחרי מותו, תחת הנהגת ר' דוב בער ("המגיד"), עבר המרכז צפונה, למזריץ' שבוהלין. תלמידיהם וצאצאיהם של הבעש"ט והמגיד הפיצו את תורת החסידות וייסדו קהילות ממזרח למרכזים הנ"ל באוקראינה (כגון: צ'רנוביל, ברסלב וטולצ'ין); צפונה ברייסן, היא רוסיה הלבנה, ובליטא (חב"ד וקרלין); מערבה להם, מצפון לדרום, בפולין (לנצוט, לובלין וקוויניץ), בגליציה (ליז'נסק וזלוצ'וב) ובאזור הקרפטים (קוטוב וקוסוב) ודרומה בהונגריה (קאליב). רק במאה הי"ט נוסדו קהילות דרומית-מזרחית להם ובאיזורים דרומיים אחרים – בבוקובינה חצרות סדיגורה, בויאן, ויז'ניץ, ובמולדובה (לימים אזור ברומניה) חצרות שטפאנשט ובוהוש. במקביל נוסדו ברוסיה, ליטא, אוקראינה, פולין וגליציה, ובאזורים נוספים בממלכה האוסטרו-הונגרית שושלות חדשות ובנות של השושלות הנזכרות. נזכיר אחדות מהן: סקווירה באוקראינה, סלונים וקוברין בליטא, פשיסחא וגור בפולין, הוסיאטין וצ'ורטקוב בגליציה, זידיצ'וב וקומרנה בממלכה האוסטרו-הונגרית ושושלת אפטא, שמרכזה השני היה ביאסי שבמולדובה.

השושלות בפרספקטיבה גיאוגרפית

זיקתן של שושלות לאיזורים גיאוגרפיים לעתים פשוטה היא ולעתים מורכבת ובעייתית. אחת הסיבות לבעייתיות היא השינויים הגיאוגרפיים שחלו במזרחה של אירופה לאורך תקופה ארוכה של קרוב למאתיים שנה מימי הבעש"ט ועד למלחמת העולם השנייה. כך למשל אוקראינה, שהייתה במאה הי"ח חלק מפולניה, ובסוף המאה הי"ט הייתה נתונה תחת שלטון רוסי; גליציה המזרחית, שהייתה במאה הי"ח חלק מאוקראינה, ונקרעה ממנה עקב סימון הגבולות המחודש על ידי האימפריות רוסיה ואוסטרו-הונגריה. יתר על כן, בעקבות מלחמת העולם הראשונה נוסדו על חורבותיה של הממלכה האוסטרו-הונגרית מדינות חדשות – הונגריה, צ'כיה ואוסטריה המוקטנת, שחלקים ממנה עברו לאיטליה, יוגוסלביה, רומניה ופולניה החדשה. עם כינונה של ברית המועצות וסיפוח השטחים של מזרח פולין, בסרביה וצפון בוקובינה – שוב השתנו הגבולות בין המדינות.

קושי נוסף נובע משאלת הגדרת הגבולות בגיאוגרפיה של החסידות – האם מקום הולדתם של מייסדי השושלות ושל מייסדי השושלות הבנות, האם מקום גידולם, שבו ינקו את תורתם, או אולי מקום מושבם? אם נבחר במקום מושבם כבסיס לקביעת אזור השושלת – מה יהא על אלה שבימי

חייהם ישבו בכמה מקומות? כך, למשל, אברהם יהושע השיל מאפטא נולד בפולין המרכזית, אך בתקופות שונות בחייו הנהיג קהילות בגליציה, בפולין המרכזית ובווהלין.³ בשל כל אלה בחרנו בדרך המקובלת היום על רוב ההיסטוריונים של החסידות: לשמות המקומות, שלפיהם נקבעו שמות השושלות, הוספנו לפי הצורך את שמות האיזורים האתנוגרפיים.

1. בוקובינה – בויאן ואחיותיה (צאצאי רוז'ין)

א. תולדות השושלת והאדמו"רים

ר' ישראל מרוז'ין (1796–1850), אחד המנהיגים החשובים והשנויים במחלוקת בתנועת החסידות, היה מצד אביו נין למגיד ממזריץ', ומצד אמו נינו של ר' מנחם נחום מצ'רנוביל, שנמנה עם תלמידי הבעש"ט והמגיד. אישיותו הססגונית, הנהגותיו כצדיק והתבטאויותיו הישירות הקנו לו מעריצים ומתנגדים בחוגי החסידים ובחוגים אחרים בחברה היהודית של המאה הי"ט. נסיבות חייו הסוערות של הצדיק הניעוהו לברוח מרוז'ין שבאוקראינה לסדיגורה אשר בבוקובינה. שם הקים מחדש את חצרו המפוארת, שהצטיינה בסממני מלכות, ושם גם הגיע לשיא פרסומו כצדיק.⁴ עם הסממנים הללו נמנו בית הדומה לארמון, מספר רב של מקורבים ובעלי תפקידים ("כלי קודש"), כגון: שוחטים, שמשים, גבאים, חזנים ומשוררים, בדחן ו"קאפעליע" (=תזמורת חצר) גדולה של מנגנים בכלים שונים; בנסיעותיו יצא במרכבה הדורה רתומה לארבעה סוסים אבירים, ועמו רכבים בבגדי שרד; מלפניה ומאחוריה נסעו עגלות רבות של מקורבים ו"כלי קודש", עגלה לתזמורת ועוד עגלות עמוסות במטענו האישי. ה"קאפעליע" הרוז'ינית הייתה המפורסמת מכל התזמורות החסידיות. היא ליוותה את הצדיק בכל מסעותיו, השתתפה בשמחות המשפחתיות, ניגנה בקבלת פנים לצדיקים ולאורחים חשובים שבאו לביקור, אך בעיקר שירתה את הצדיק בהיותו לבדו. באשר לגודלה, יש במקורות הערכות שונות: עשרים וארבעה נגנים, שלושים ושישה, ו"לערך ארבעים". השימוש שעשה בה ר' ישראל, יחד עם ההדר וסממני העשירות, הם ביטוי להשקפתו של הצדיק על הדרך הנכונה בעבודת ה' – עבודה בגשמיות תוך הדגשת השמחה. כל אלה תרמו לפרסומו של הצדיק מרוז'ין ולהתפשטותה המהירה של חסידות רוז'ין, עד שהפכה לחסידות הגדולה ביותר במחוזות הדרומיים של מזרח אירופה.⁵

ר' ישראל פעל גם כמנהיג לאומי. הוא עמד במגעים שוטפים עם שרים ותקיפים במערב אירופה, ושימש כסנגורם של ישראל. שילוב זה של צדיקות מקורית עם פרגמטיזם פוליטי הביא את ר'

³ א"ז אשכולי, **החסידות בפולין**, מאגנס ירושלים תש"ס, עמ' 34–36.

⁴ ראו הביוגרפיה הביקורתית רבת ההיקף של דוד אסף, **דרך המלכות**, מרכז שז"ר, ירושלים 1997, ובמיוחד עמ' 167–201 ועמ' 228.

⁵ אסף, שם, פרק שנים עשר, ובמיוחד עמ' 317–316; 325 ואילך.

ישראל למעמד שרק מעטים מבין מנהיגייה של החסידות הגיעו אליו קודם לכן. לפיכך, ראוי הוא להימנות עם הצדיקים שהטביעו את חותמם על תנועת החסידות כולה, כמו הבעש"ט, המגיד ממזריץ' ור' שניאור זלמן מליאדי בעל ה"תניא".⁶

ששת בניו כיהנו כמנהיגי קהילות חסידיות. המפורסם שבהם ר' אברהם יעקב מסדיגורה (1819–1883), שתרים את חלקו בעיצוב דמותה של קהילתו כאחת המשגשגות במחצית השנייה של המאה הי"ט. לבית רוזין הייתה זיקה מיוחדת לארץ ישראל. כממשיך השרשרת המיתית של נשיאים וראשי גלויות ממלכות בית דוד, שם ר' ישראל את יישוב ארץ ישראל בראש דאגותיו. עד מהרה גם מונה על ידי ר' אברהם יהושע השל מאפטא לראש "כולל ווהלין", ובניסוחו החסידי "נשיא ארץ ישראל לכולל ווהלין".⁷ הוא הוריש את התפקיד ואת התואר הנלווה אליו לבנו, ר' אברהם יעקב, וזה הורישו לבנו השלישי (מארבעת בניו), ר' יצחק מבוואן (1849–1917), אשר נודע בכינויו "הפחד יצחק". לכך היו השלכות שונות. למשל, כנשיא ארץ ישראל הייתה לאדמו"רי בוואן החזקה להדליק את המשואה המרכזית בהילולה של ר' שמעון בר יוחאי על קברו שבמירון, וחזקה זו נשמרה בידי חסידות בוואן בכל הדורות ועד ימינו אלה.

חסידי רוזין בארץ ישראל התיישבו בערי הגליל טבריה וצפת ובירושלים, ולאחר הרעש הגדול שהיה בצפת בשנת 1837 התרכזו בירושלים. בימיו של הרבי מסדיגורה, בשנת תרל"ב, חנכו בעיר העתיקה בית כנסת מפואר בשם "תפארת ישראל", שנקרא בפי העם "ניסן בק". בטקס השתתף החזן המפורסם מאודסה בצלאל שולזינגר.⁸ ומשעה שתואר הנשיא עבר לבוואן, נמנו רוב החסידים עם חסידי בוואן.

במלחמת העולם הראשונה נהרסה בוואן עד היסוד. הרבי עם בניו ביתו וחסידיים רבים נדדו לווינה. שם נפטר. בפרק זמן קצר הנהיגו ארבעת בניו את הקהילה. אחר פנו לשקם את השושלת. הבכור, ר' מנחם נחום (נפ' 1936) הקים את חצרו בצ'רנוביץ, ולבקשת החסידים בארץ ישראל בא לבקרו. הבן השני, ר' ישראל, עבר לליפציג, שבה עמד בראש קהילה חסידית, ובשנת 1939 עלה ארצה. השלישי, ר' אברהם יעקב, הנהיג את חסידי בוואן בגליציה, קבע את מושבו בלבוב ונספה בשואה עם צאצאי אחיו הבכור. צעיר הבנים, ר' מרדכי שלמה, נשאר בווינה, ומקץ עשור, בשנת 1927, היגר לארצות הברית והקים בניו יורק את המרכז העולמי של חסידי בוואן. מותו בשנת 1971 השאיר את חסידי בוואן למשך כעשר שנים בלי מנהיג.

⁶ אסף, שם, עמ' 302.

⁷ דב רבינוביץ, **משכנות הרועים**, ירושלים תשמ"ד, פרק ששי, עמ' קב ואילך. "כולל ווהלין" התפצל בראשית שנות הארבעים של המאה מ"כולל רייסין", הארגון שריכז את התרומות עבור הקהילות החסידיות בארץ ישראל. ההתפצלות אירעה בשל הסכסוכים בין חסידי רוסיה לבין חסידי ווהלין ופולין. בראש הכולל החדש עמד ניסן ב"ק, חסיד הרבי מרוז'ין, שהקים את הדפוס המודרני הראשון בצפת (ראו אסף, שם, עמ' 278, 291–297).

⁸ אסף, **דרך המלכות**, עמ' 299, כתב בטעות שלזינגר. שולזינגר ידוע גם בכינויו "צלאל אודעסער".

שושלות נוספות מגזע רוז'ין, לבד מסדיגורה ובויאן, שרדו את אימי השואה. אחיו ובניו של הרבי מסדיגורה ייסדו את בוהוש, הוסיאטין, צ'ורטקוב ושטפאנשט, ואילו חתנו של ר' ישראל מרוז'ין היה למייסד שושלת ואסלוי. רוב האדמו"רים שניצלו בשואה עלו לארץ ושמו מושבם בתל'אביב. הרבי מוואסלוי בחר בחיפה, בניגוד לבנו שנשאר בתל אביב. במרוצת שנות התשעים עברו האדמו"רים מתל'אביב לבני ברק.

ב. על המוזיקה בחצרות בויאן ואחיותיה

למרות הפעילות המוזיקלית הענפה בחצר רוז'ין, שכללה חזנים, תזמורת ובדחנים, לא נותר ברפרטואר של חסידי בויאן אלא ניגון אחד, "דער רוז'ינער", המיוחס לרוז'ין, שאותו שרים חסידי השושלות מגזע רוז'ין ללא מילים.⁹ חסידי בויאן הוסיפו כי ברפרטואר המשותף לשושלות מגזע רוז'ין יש רק שני ניגונים נוספים המיוחסים לקדמונים: "חסל סידור פסח", המיוחס לר' שלום שכנא, אביו של הצדיק מרוז'ין, שאותו שרים האדמו"רים בליל הסדר לבדם, בלי השתתפות הקהל, וניגון המיוחס לר' אברהם "המלאך", בנו של המגיד ממזריץ'. ניגון זה הובא לידיעתם של חסידי בויאן רק בעת האחרונה. כמו כן אין ברפרטואר הבויאני ניגונים המיוחסים לסדיגורה. מאוחר יותר חוברו ניגוניו של החזן "נפתלי חזן", שפעל בחצרות סדיגורה ובויאן בשנים 1878–1897. המפורסם מכל החזנים שפעלו בחצרות בויאן הוא פנחס ספקטור ("פיניע חזן", בפייהם), שהגיע לבויאן בראשית המאה העשרים. כדרך חזנים בני זמנו שעמלו לפרנסתם במקומות אחדים, הוא חיבר יצירות פוליטיות רבות לטקסטים מתפילות השבת, החגים והימים הנוראים. רק מעטות מהן שרדו בזכרונם של חסידי בויאן, המתאמצים לשחזר ניגונים נוספים לפי תווים מעזבונו של החזן, השמור היום במחלקת המוזיקה שבספרייה הלאומית בירושלים. אחד מתלמידיו, שלום מנובוסליץ, היה החזן האחרון בשטפאנשט. תלמיד אחר, משה לרמן, הידוע בכינויו "משה חזן", עלה ארצה, היה לבעל התפילה של בויאן בירושלים, וממנו למדו צעירי בויאן כמה מיצירותיו של פיניע.¹⁰

שושלת צ'ורטקוב נודעה בניגוניה המיוחדים, ככל הנראה בזכות חזני החצר הידועים בכינוייהם "שיע חזן", "אהרן חזן", ובמיוחד "מוניש חזן". בנעוריו השתתף "מוניש חזן" במקהלתו של ר' דוד מטולנה,¹¹ וחיבר מאות ניגונים וכן יצירות לתפילות הימים הנוראים. מקהלתו של מוניש הייתה

⁹ ראו יעקב מזור, **הניגון החסידי בפי החסידים**, ירושלים 2004, תקליטור I, מס' 1. בחסידות ויז'ניץ, אשר לה קשרי חיתון עם חסידות רוז'ין, ניגון אחר המיוחס לרוז'ין, ולחסידות סקולן – שני ניגונים כאלה. אחד מהם כלול בדיסק של סקולן, אשר הופק לא מכבר.

¹⁰ המידע על אודות "פיניע חזן" ופרטים נוספים על "משה חזן" מתוך אליהו שליפר ויעקב מזור, **ביורפיה של פנחס ספקטור**, בכתובים.

¹¹ שושלת צ'רנוביל. ראו להלן פרק 4.

שם דבר גם מחוץ לחוגים החסידיים.¹² גם בחצרות סדיגורה ושטפאנשט פעלו חזנים מלחינים, אשר תרמו מניגוניםם לרפרטואר הקהילתי; אף שושלת בוהוש ידועה ברפרטואר הניגונים הייחודי לה. אחד מניגוני הריקוד של סדיגורה התפרסם בחברה הציונית כשיר הישראלי "הבה נגילה".¹³ לעומת זאת, אצל ר' מרדכי שרגא מהוסיאטין (1834–1894) מיעטו לזמר ניגונים בסעודות הפומביות שערך הרבי ("טיש"), והרבי גם לא השמיע בו דברי תורה, דברי מוסר או דברי חסידות.¹⁴

בראש חסידות בויאן בירושלים עומד היום ר' נחום דב בראייר (נו' 1959) נכדו של ר' מרדכי שלמה, מנהיגם של חסידי בויאן בניו יורק. הוא הוכתר לאדמו"ר מיד אחרי חתונתו, בשנת 1980. שנים אחדות לפני כן נעשה ניסיון להקים בירושלים מקהלה שתבצע את יצירותיו הפוליפוניות של החזן ספקטור. ניסיון זה לא צלח, אולם קבוצת "מנגנים" בהנהגת פנחס ברוכשטאט הובילה ומובילה עד היום את שירת הקהל ב"טיש", ולעת מצוא אף מבצעת את יצירותיו בגרסה חד-קולית. כמו כן, אצל ארבעה אברכים נתגלה כישרון הלחנה, ומבין הניגונים שחיברו לאירועים שונים יש כאלה שנקלטו ברפרטואר הקבוע של בויאן.

ראשי הקהילות הנותרות מגזע רוז'ין בארץ הם הרבי מסדיגורה פשמישל, ר' אברהם יעקב בן ר' מרדכי שלום יוסף פרידמן, שעלה ארצה בשנת תרצ"ט, והוא דור חמישי לר' אברהם יעקב, מייסד שושלת סדיגורה; ר' יעקב מנדל פרידמן, הרבי מבוהוש, ואברהם שמשון שלום הלפרין, הרבי מוואסלוי, שניהם נינים של המייסדים. קהילות בוהוש וסדיגורה שוכנות היום בבני ברק, וזו של ואסלוי – בתל-אביב.

ג. זמרת טקסטים בתפילות וב"טיש"

בבויאן, וכנראה בכל השושלות מגזע רוז'ין, לא נהגו לשיר בתפילה. בהשפעת הזמרה בתפילה אצל שושלות אחרות השתנו הדברים במהלך המאה העשרים. ר' מרדכי שלמה היה הראשון שהכניס את שירת "לכה דודי" לתפילה. חסידי בויאן בארץ הלכו בעקבותיו גם באשר לזמרה בחגים. ברם, בהיעדרה של מסורת מגובשת, ההחלטה מה יושר ובאיזה ניגון פתוחה לשיקולו של בעל התפילה. בראשית שנות השלושים דרך כוכבם של האחים דוד וזאב פישמן כבעלי התפילה של חסידי בויאן בארץ. בשנת 1948 היגר דוד לארצות הברית. זאב, אשר החל לשמש בקודש בהיותו בן עשרים וחמש, לא היה מלחין, אך הכיר היטב את "נוסח ווהלין" – נוסח תפילה מוזיקלי קדום שהיה לנחלתם של

¹² ספר צ'ורטקוב, עמ' 149–155.

¹³ ראו אברהם צבי אידלסון, **אוצר נגינות ישראל**, כרך IX, מס' 716, וכרך X, מס' 155, ובמבוא עמ' 24.

¹⁴ אסף, **דרך המלכות**, עמ' 466, והערה 137. כאן ראוי להזכיר גם את פעילותם הפוליטית של שניים מאדמו"רי רוז'ין באגודת ישראל – ר' מרדכי שלמה ור' נחום מרדכי מצ'ורטקוב (1874–1946), שהיה חבר מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל.

חסידי ווהלין ואוקראינה.¹⁵ הוא הצטיין בשילוב ניגונים וקטעי ניגונים בתוך הנוסח תוך התאמה מלאה לטקסטים. כמו כן, הוא דאג "לחדש נוסחאות" שנשכחו, או שנשחקו (כפי שצינו זאת בעלי התפילה שפעלו בחצר הרבי בארצות הברית). אולי משום כך מייחסים לו את כללי הזמרה הנוהגים היום בתפילה ובכללם מתן חופש מסוים לבעלי התפילה. ואלה הכללים: בשבת רגילה אין שרים. אך בשבתות מיוחדות – של ארבע פרשיות,¹⁶ בשבת של יום טוב ובשבתות שבהן מתקיימות שמחות של משפחת האדמו"ר (שבת חתן, "שלוש זכר"¹⁷ וכדומה) – שרים בקבלת שבת את הפיוט "לכה דודי" בשלמותו, ובקדושה של שחרית שרים את הקטע המתחיל במילים "ממקומך מלכנו תופיעי". בשמחות של אנשי הקהילה, שבהן עובר לפני התיבה בעל השמחה או קרוב משפחה אחר מטעמו, אנשי המקהלה הם שבחרים את הניגון והם הפותחים בזמר, כדי למנוע מבוכה מהעובר לפני התיבה אם אין הוא "בעל מנגן", כלומר שאינו בעל חוש מוזיקלי.

הזמרה בתפילות החגים כוללת שני טקסטים המושרים בלחנים המסורתיים של "נוסח ווהלין": "האל בתעצומות עוזך" בשחרית של הרגלים ו"אדון עולם" בתפילות הימים הנוראים, בלחן שחסידי רחמיסטרביקה שרים לפיוט "אנעים זמירות".¹⁸ מספר הטקסטים המושרים קטן מזה המושר בקהילות אחרות. אך חסידי בויאן שרים שני טקסטים נוספים מתוך סדר העבודה של יום הכיפורים שאינם בזמרת שושלות אחרות: "וכך היה אומר: אנה ה"י" וכן "וכך היה מונה". כמו כן, יש לציין כי לחניהם של מספר טקסטים הם ספק ניגון ספק נעימת "נוסח".

באשר ל"טיש", ייתכן שמימים קדומים שרו בו טקסטים מן התפילה. במיוחד תפס הנוהג תאוצה, כאשר החזנים, ובמיוחד פיניע, הביאו ל"טיש" מיצירותיהם, שחברו לטקסטים ליטורגיים ופארא-ליטורגיים,¹⁹ והאדמו"רים הורו להמשיך ולשיר אותם. היום שרים חסידי בויאן בדרך כלל ב"טיש" של החגים טקסטים מתפילות החג. יוצאים מן הכלל הם "על נהרות בבל", ששרים בשמחת תורה, בפורים ובחתונות של בני משפחת האדמו"ר, על פי הנוהג להזכיר את ירושלים בחורבנה בעתות שמחה (כגון שבירת הכוס בחופה, והשארת חלק קיר מועט שאינו מסויד עם הכניסה לבית חדש), וטקסטים מתפילות ראש השנה שמושרים בט"ו בשבט, הוא ראש השנה לאילנות. בחתונות של בני

¹⁵ לפי י"ל נאמן, **נוסח לחזן**, כרך ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 5, נוסח ווהלין הוא הנוסח שבו מתפללים ברוב קהילות החסידים. לדעת חסידים, הוא גם הבסיס לנוסח המשותף לקהילות החסידים והמתנגדים, "וועלטס נוסח" בפי החסידים, לאמור הנוסח של העולם, המקובל על כולל. הנוסח הזה מורכב בעיקר מרצ'יטיבים, אך הוא כולל גם מנגינות ממושקלות (ראו להלן). ראו גם את מאמרו של יעקב מזור באתר זה – [מילה פיוט וניגון בחברה החסידית](#).

¹⁶ ארבע שבתות בחודש אדר, שבהן קוראים בתורה קריאת "מפטיר" והפטרה המיוחדות למועד זה בשנה – שבת שקלים, שבת זכור, שבת פרה ושבת החודש.

¹⁷ סעודת שלום זכר היא סעודה לכבוד הולדת התינוק בליל השבת הראשונה בחייו.

¹⁸ על חסידי רחמיסטרביקה ראו להלן בפרק 4, "אוקראינה – צ'רנוביל ובנותיה".

¹⁹ ראו למשל זו של "מוניש חזן" על "חסל סידור פסח", **ספר צ'ורטקוב**, עמ' 150.

משפחת האדמו"ר משלבים, לפי הנחיות הרבי, גם פיוטים מתפילות החגים. מיצירותיהם של החזנים שנזכרו מושרים ב"טיש" שלושה ניגונים של "נפתלי חזן" – "יום ליבשה" לשביעי של פסח, שאותו שרים גם בסעודות שלום זכר,²⁰ שלישי למילה וסעודת ברית המילה; "יצוה צור חסדו" מתוך "ברוך ה' יום יום" לסעודה שלישית, "מעוז צור" ושני ניגונים של "מוניש חזן" – "מלך רחמן רחם עלינו" לשלושת הרגלים ו"ונתנה תוקף". לחן אחר שמוניש חיבר לפיוט "האדרת והאמונה" שרים בבואן ללא מילים. בסעודות אלה מושרים גם ניגונים רבים אשר מיוחסים לפיניע חזן: "ישמחו במלכותך" – לשבת; "אל נא בלשון אשר הזכרת" – לפורים ולשבת זכור; "מזמור שיר חנוכת הבית"²¹ ו"על הנסים" – לחנוכה; "אתה בחרתנו" – לשלושת הרגלים; "ברח דודי אל מכון" (שלושה לחנים), "בגלל אבות" ו"יום ליבשה" לפסח ולשבת של פסח; "שישו ושמחו", "האדרת והאמונה" ו"על נהרות בבל" לשמחת תורה. "אהבת עולם", "קרוץ מחומר" ו"לא תחמוד" – לשבועות; "שיר המעלות אשרי כל ירא ה'", "שיר למעלות אשא עיני" ו"עולו אושפיזין" – לסוכות; "אמונים" – לשמחת תורה (וגם לשבת בראשית כאשר חג שמחת תורה חל בסוף השבוע); "ברוך אלוהינו שבראנו לכבודו" – לשבועות ולשמחת תורה; "על ישראל אמונתו", "ויאתיו", "מלוך", "היה עם פיפיות" – לראש השנה; "קולי שמע" (מתוך הפיוט "אמנם כן"), "אבינו מלכנו" והטקסטים מתפילת ראש השנה שנזכרו לעיל – לסעודות בעשרת ימי תשובה וב"טיש" שלאחר תשליך; "הזכירו לפניו" – ב"טיש" של ימי השנה לפטירת האדמו"רים; "טובים מאורות" – לקידוש הלבנה ו"סימן טוב ומזל טוב" – לחתונה.²²

מלבדם שרים בבואן טקסטים ליטורגיים נוספים בלחנים מסורתיים, שלא חוברו בידי החזנים המלחינים: "היום הרת עולם", "ארשת שפתנו" ו"היום תאמצנו" – בראש השנה, "מלך רחמן רחם עלינו" בלחן מזרחי – בלייג בעומר ובשלושת הרגלים, וכן ניגוני ריקוד פאן-חסידיים – שמילותיהם שאולות מתוך התפילה, שאותם הם שרים בסעודות השונות בהתאם למקור הטקסטואלי שממנו לוקחו, כגון "אשרי איש שלא ישכחך" בראש השנה ו"עליונים ששו" בשבועות, או כאלה הלוקחות מתפילות המשותפות לימי החול והחגים כגון "המעביר בניו" מתוך תפילת ערבית, אשר בגלל הקשרו התוכני שרים אותו בפסח.²³

²⁰ ראו הערה 16 לעיל.

²¹ "משה חזן" התאים למזמור הזה ניגון שחלקים ממנו שאולים מ"טובים מאורות" של פיניע (ראו להלן), והיתר כנראה מפרי רוחו.

²² חשוב להעיר כי עד כה טרם התברר אם ניגוני התפילה של פיניע בוצעו בתפילות בבית הכנסת או רק בטיש כמקובל היום בבואן, ואם הגרסאות שבפי החסידים זהות לאלה שבכתבי היד של פיניע, השמורים היום במחלקת המוסיקה שבספריה הלאומית.

²³ בעת האחרונה צירפו לרפרטואר המיועד לראש השנה גם את השיר הניאו-חסידי "והיה ביום ההוא". ויש בעלי תפילה שאפילו משלבים אותו בתפילתם.

2. בוקובינה – ויז'ניץ

א. תולדות השושלת והאדמו"רים

ר' מנחם מנדל האגר (1830–1884), מייסד שושלת ויז'ניץ, נקרא בשם סבו, ר' מנחם מנדל מקוסוב (1768–1826), שהיה בנו של ר' יעקב קופיל חסיד (בעל התפילה של הבעש"ט) ומתלמידי תלמידיו של המגיד ממזריץ'. הוא נשא לאשה את בתו של ר' ישראל מרוזין, שנודע בעושרו ובהתנהלותו המלכותית. בנו, ר' ברוך (1844–1892) הנהיג את העדה במשך שנים אחדות בלבד. נכדו, ר' ישראל (1860–1941), ברח מוויז'ניץ לגרוסוורדיין שבטרנסילבניה עם כיבוש העיר על ידי הצבא הרוסי בפרוץ מלחמת העולם הראשונה (אזור זה היה שייך אז להונגריה), והקים שם את חצרו. הוא לא שעה לתחנוני החסידים בוויז'ניץ אחרי המלחמה שיחזור לכהן שם, אך שמר על קשר אֶתם. בכל שנה שהה שם כשבועיים לרגל יום ההילולא של אביו ובמשך כל ימי חג החנוכה, ולפחות ארבע פעמים היה שם גם בימים הנוראים.²⁴

חסידות ויז'ניץ היא היום אחת החסידויות המובילות בארץ. שלושת בניו של ר' ישראל מוויז'ניץ – ר' חיים מאיר, ר' אליעזר (בעל "דמשק אליעזר") ור' ברוך, עלו ארצה אחרי מלחמת העולם השנייה וסמוך לקום המדינה. ר' חיים מאיר (1888–1972), מנהיגם של חסידי ויז'ניץ בגרוסוורדיין (שעברה לרומניה), החליט לעלות לישראל, כשהבין שלא תהיה תקומה לקהילות היהודיות תחת השלטון הקומוניסטי. כאיש דינמי וכריזמטי קיבץ סביבו את רוב פליטי השואה של השושלת, ותוך שנים ספורות הקים את קריית ויז'ניץ על גבעה חשופה בשוליה של בני ברק. שם חידש את מסורתה המפוארת של השושלת, עד שהייתה למרכז העולמי של חסידי ויז'ניץ.²⁵

מרכז חשוב של חסידות ויז'ניץ מצוי היום במונסי, ארצות הברית. ר' מרדכי האגר, בנו השני של ר' חיים מאיר, מנהיג היום את חסידי ויז'ניץ במונסי.

ב. הפעילות המוזיקלית בחצר ויז'ניץ

הפאר וההדר, המאפיינים את חסידות ויז'ניץ גם היום, באו לה ללא ספק מחסידות רוזין. מקהלת החצר ויצירותיה הפוליפוניות, עד כדי מונומנטליות, אף הן נמנות עם סממני הפאר וההדר. חסידות ויז'ניץ ידועה בייחודה המוזיקלי ובנוסחאות התפילה הייחודיות שלה, אשר לפי המסורת עברו מדור לדור מאבי השושלת, ר' יעקב קופיל, בעל התפילה של הבעש"ט. לכך תרמו אדמו"רי השושלת,

²⁴ ראו יצחק אלפסי, **ספר החסידות**, תל אביב 1974, עמ' 110; 114, ונתן אליהו רוט, **ספר קדוש ישראל**, בני ברק תשל"ו, עמ' טו, הערה א, ועמ' לח; מ; עד.

²⁵ ראו יעקב מזור, "מרכזיותו של האדמו"ר בהתחדשות החיים המוסיקאליים בחצר ויז'ניץ בבני ברק (1950–1972)", **דו"ק** (אדר א תשמ"ט), עמ' 131–132.

ובכללם ר' ברוך ובנו, ר' ישראל, שניחנו במוזיקליות ובקולות ערבים, כאשר נהגו לעבור באופן קבוע לפני התיבה.²⁶

המידע על מלחינים בחצרות ויז'ניץ נאסף רק בחלקו. בחצרו של המייסד פעלו מספר מלחינים. מהם רק קלמן זינגר ידוע בשמו.²⁷ החשוב במלחיני השושלת היה החזן והמלחין ניסן יוסט. עליו נמסרו פרטים רבים. בצעירותו הסתופף בחצרו של ר' מאיר הורוביץ מדז'יקוב (1819–1877), ובהיותו בן עשרים ואחת נבחר לשרת את חתנו, ר' ישראל מוויז'ניץ. כאן שימש כחזן בימים שבהם הרבי לא נהג לעבור לפני התיבה. נוסף לכך היה יוסט החשוב שבמלחיני החצר. מדי שנה הוא חיבר לפחות שני ניגונים חדשים: ניגון בסגנון "וואלעד"²⁸ "לתתברך" לשחרית של ראש השנה ומארש ללא מילים שנהגו לשיר לפני "עלינו לשבח" במוסף של יום הכיפורים. בתפילות אלה היו הוא ובנו של הרבי, ר' חיים מאיר, עומדים משני צדיו של הרבי ושרים את הניגונים החדשים. המארש הותאם גם ל"לכה דודי", והלחן של "תתברך" גם זומר בפי ניסן ב"טיש" של שבת "שובה" למלות הפיוט "מנוחה ושמחה", ומכאן ואילך שרוהו בכל שולחנות השבת של אותה השנה. לעתים קרובות גם חיבר ניגונים ל"מזמור לדוד", לפיוטים "ויאתיו" ו"מעוז צור", לתפילות "היה עם פיפיות" מתפילות הימים הנוראים ול"מלך רחמן" לרגלים.²⁹ חזן אחר שהיה מבקר לעתים רחוקות בחצר ר' ישראל מוויז'ניץ היה זיידל רובנר (1857–1942), חזן החצר של ר' יעקב יצחק ממאקרוב, שנמנה עם נכדיו הרבים של ר' מוטלה מצ'רנוביל.³⁰ לפחות פעם אחת פינה ר' ישראל עצמו, שנהג לעבור לפני התיבה במוסף של הימים הנוראים, את מקומו לרובנר, משום שרצה לשמוע את תפילתו. בנו של הרבי, ר' חיים מאיר, התיידד עם החזן ולמד כמה מיצירותיו. ואמנם, הרפרטואר הקבוע של חסידי ויז'ניץ בבני ברק כולל לפחות שבע מיצירותיו של החזן, ובהן "אב הרחמים" ו"אמת ואמונה". כמו כן כלולים בו ניגונים של המלחין בעריש הורביץ, הידוע בכינויו "בעריש ווישאווער" (על שם העיירה וישובה – ווישאווא בכתב החסידי – שבחבל מרמרוש, היום ברומניה) ו"בעריש דער שוחט". בעריש, שהיה אחד מארבעת השוחטים בעיירה, היה בצעירותו חסיד של ר' יחזקאל משינאווא (נפ' 1899), ולימים היה לחסידו של ר' יואל טייטלבוים מסאטמר, עוד כשישב באורשיבה (אחרי 1911), והיה מלחין עבורו מדי שנה בשנה ארבעה עשר ניגונים עד שנת 1939. לפי השמועה רוב ניגוניו אבדו, אך חלק מהם נשמרו בחסידות סאטמר, וצאצאיו אף הפיקו מהם קלטת. עם זאת, בעריש לא נמנע מלחבר ניגונים

²⁶ רוט, ספר קדוש ישראל, עמ' לח; מ.

²⁷ רוט, שם עמ' לד.

²⁸ וואלעד הוא ניגון געגועים חסידי, המבוסס על שירי הרועים של איזור וולחיה. לרוב אלו ניגונים ארוכים המכילים סלסולים ורציטטיבים (על פי ספר הניגונים של חב"ד, חלק א, עמ' נט).

²⁹ לפי הערכה אחת ניסן יוסט חיבר בין 70 ל-80 אחוזים מהניגונים ששרים היום בוויז'ניץ.

³⁰ ראו להלן פרק 4, "אוקראינה – צ'רנוביל ובנותיה".

גם עבור אדמו"רי שושלות אחרות, כגון ויז'ניץ, שהקימה בווישובה מרכז חשוב וישיבה לחסידיה,³¹ וכגון קוסוץ.³² אולי משום כך יש הרואים בו מלחין של ויז'ניץ. ברפרטואר של ויז'ניץ זהו עד כה כמה ניגוני דבקות המיוחסים לו, חלקם עם טקסט: מפורסמים שבהם הם "בר יוחא" ו"כי הנה כחומר".

גם יצירות בודדות של החזן פנחס (פיניע) ספקטור, שפעל בחצרות האדמו"רים לבית בויאן, כגון "הזכירו לפניו" ו"על הנסים", צורפו לרפרטואר בשל הקרבה המשפחתית שבין השושלות ויז'ניץ ורוז'ניץ.³³ מן הדור האחרון ראוי להזכיר את קלמן שטעקל (נ' 1930), שחי היום בארצות הברית, ואת יצחק אונגר הצעיר ממנו, שמקום מגוריו בקרית ויז'ניץ בבני ברק. כמו כן כולל הרפרטואר ניגונים של קהילות אחרות, כגון דז'יקוב ובובוב, וניגונים פאן-חסידיים.

את פיתוח המקהלה וניגוניה, המייצגים היום פן חשוב של הפעילות המוזיקלית בחצר ויז'ניץ שבבני ברק, מייחסים ליוזמתו של ר' חיים מאיר, אשר התוודע אל המקהלה ואל הרפרטואר הפוליפוני שלה בנעוריו, בחצר דודו, ר' יהושע הורוביץ, מנהיגה של חסידות דז'יקוב. משנתם של אדמו"רי ויז'ניץ המצויה בכתובים, ובכלל זה התייחסותם למוזיקה, טרם סוכמה. אך מעדויות החסידים בכתב ובעל פה מסתבר כי לעתים מזומנות שילב ר' חיים מאיר בדרשותיו דברים בשבח הנגינה, שבהם עמד על ערכה בעבודת ה', על כוחה "לפתוח שערי תשובה, להגיע לכסא הכבוד", "להכרית את הקוצים ולבטל את הדינים". הוא גם הסביר את החיוב באימוץ לחנים של גויים כדי להעלותם לקדושה. בדבריו אלה לא היה חידוש, שכן היו מיוסדים על דברי הראשונים.³⁴ ואולם בפיו של מוזיקאי מחונן, שהבין לאשורו את תפקידו כמחדש פני הקהילה שבראשה הוא עומד, ובכלל זה את שחזור הרפרטואר ושימורו, הם שימשו כדי לדרבן את חסידיו לאסוף מפי פליטי השואה את שרידי הרפרטואר שאצרו בזיכרונם. את הניגונים הללו הביאו החסידים אל הרבי, שרו אותם ב"טיש", עד שנקלטו בקרב החסידים, ובכך שוקם הרפרטואר הקהילתי. הצלת הניגונים לא הוגבלה לניגוני ויז'ניץ המסורתיים. כל ניגון מן העבר, שנזכרו בו זקני החסידים, התקבל בברכה. כתוצאה מכך הורחב הרפרטואר הקהילתי והועשר בניגונים ממקורות שונים. הרבי הבין גם את ערכה של המקהלה בתהליך השיקום והשחזור. ולכן קירב אליו בחורים יודעי נגן שישירו עמו ב"טיש", ואלה התגבשו בהדרגה למקהלה. כמו כן הוא המריץ את בעלי הכישרון שבהם להלחין ניגונים חדשים. כל

³¹ ראו **ספר מארמארוש**, תל אביב תשמ"ג, עמ' 94, שבו צויין כי יצירותיו "נוגנו על שולחנם של רבים מגדולי האדמו"רים" באיזור; ספר **כנפי יונה** (עם ס' **תפארת צבי**), אנטוורפן תשס"ז, עמ' רפד-רפו; והשוו אלפסי, **ספר החסידות**, עמ' 114. בעריש ורוב בני ביתו נספו באושוויץ בשנת 1944 יחד עם ר' ברוך מוויז'ניץ וחסידים רבים מתושבי העיירה. המידע הנוסף נלקט מעדויות על פה.

³² ראו להלן פרק 7, "הונגריה – טוש (טאהש)-קוסוץ (קאסאני)".

³³ ראו לעיל פרק 1 ב. "על המוזיקה בחצרות בויאן ואחיותיה".

³⁴ ראו על כך במאמרו של יעקב מזור באתר זה – [מילה. פיוט וניגון בחברה החסידית](#).

אלה עיצבו את הרבי כמנהיג מוזיקלי של עדתו, אשר הניח את היסוד לסגנונה המוזיקלי העשיר של קהילת ויז'ניץ בבני ברק.³⁵

מקומה המרכזי של המוזיקה לא נחלש גם בהנהגתו של בנו, ר' משה יהושע (נו' 1916). אף שאינו נחשב ל"בעל מנגן" כאבותיו לפניו, הוא ממשיך לעבור לפני התיבה ומשפיע על הפעילות המוזיקלית בקהילה. בימיו חלו שינויים מסוימים בהרכב הרפרטואר ובתפקודם של ניגונים בכמה אירועים. שינויים אלה, שביטלו נהגים שנקבעו על ידי אביו הכריזמטי, מאשרים את מרכזיותו של הרבי כמכוון חיי המוזיקה בקהילתו. בימיו ה"מנגנים" הפיקו תקליטים אחדים. המקהלה ממשיכה למלא את תפקידיה באירועי הקהילה, אף על פי שחלו בה חילופי גברי. מלחיני הקהילה, ובראשם יצחק אונגר, ממשיכים לחבר ניגונים. חלק מהניגונים הללו נקלט ברפרטואר הקבוע של הקהילה.

ג. זמרת טקסטים בזמירות וב"טיש"

ייחודה של רשימת הטקסטים המושרים בקהילת ויז'ניץ בבני ברק בתפילות ובטיש ניכר הן באורכה, היינו במספר הכולל של הטקסטים המושרים, והן בתכולתה שאינה רגילה, בהשוואה לתכולתן של רשימות דומות בקהילות אחרות. הרשימה כוללת מספר רב של קטעים מתוך פיוטים ותפילות, בנוסף על הפיוטים השלמים וקטעי התפילה שנוהגים לשיר גם בקהילות אחרות. עוד מייחד את הקהילה הזאת המנהג לשיר ב"טיש" טקסט מסוים יותר מפעם אחת בלחנים שונים. טרם נתברר אם תופעות אלה היו אופייניות בחצרות ויז'ניץ באירופה גם לפני מלחמת העולם השנייה, או שהמנהג צמח על רקע התחדשות הקהילה בבני ברק בהנהגתו של ר' חיים מאיר האגר, אשר עמל להציל כל ניגון אפשרי מתהום השכחה, ובכך קבע את נוהגי הזמרה ואת הרכבו של הרפרטואר המתחדש של הקהילה. בעניין זה ראוי לציון מיוחד המנהג הייחודי לשיר בחופה מניגוני התפילה של הימים הנוראים.

בשולת ויז'ניץ לא נהגו לשיר בשבת. ר' ישראל, שהגיע לגרוסוורדיין אחרי מלחמת העולם השנייה, קבע שישירו בשבת את הפיוט "לכה דודי", כנוהגם של חסידי שושלות אחרות שהיו בגרוסוורדיין, בהבדל אחד: את הלחן השני התאימו לבית השביעי "והיו למשיסה שוסייד" במקום לבית הששי, "לא תבושי". חמישה ניגונים קבועים, שלושה מארשים ושני ואלסים, משרתים היום את שירת החלק הראשון של הפיוט. בעוד שהניגון המושר עם חלקו השני של הפיוט נלקח מתוך מאגר גדול למדי של ניגוני ריקוד, חלקם קבועים, חלקם עונתיים או כאלה שהושרו במחזוריות מסוימת, לפי החלטתם של האדמו"רים ובעלי התפילה. לשבתות המיוחדות (כמו למשל יום טוב שחל בשבת, שבת חול המועד, שבת חנוכה, ט"ו בשבט שחל בשבת, שבת שירה) ולשבתות הסמוכות לתאריכי הפטירה של אדמו"רי השושלת, נקבעו ניגונים מיוחדים לזמרת "לכה דודי". לשתי שבתות נוספות, זו שלפני

³⁵ ראו יעקב מזור, "מרכזיותו של האדמו"ר", (פרטים בהערה 25 לעיל) עמ' 132-138. פרטי מידע מסוימים לוקטו בראיונות עם חסידי ויז'ניץ בבני ברק ובירושלים.

פורים (שבת זכור) וזו שלפני תשעה באב (שבת חזון), נקבעו ניגונים מיוחדים ל"והיו למשיסה". בהקשר זה חשוב גם לציין את נוהגם הקבוע של חסידי ויז'ניץ בארץ לרקוד מדי שבת לצלילי הניגון של "והיו למשיסה", המושר שלוש פעמים, עם שלושת הבתים האחרונים של הפיוט, כשהם מפסיקים רק לצורך אמירת הבתים מפי הציבור, כנהוג.

חסידי ויז'ניץ לא שמעו על "נוסח ווהלין". אף על פי כן, הזמרה בתפילות החגים כוללת שני טקסטים אשר מזוברים בלחנים שלפי חסידי בויאן רחמיסטרביקה (שושלת בת של צ'רנוביל) נמנים עם הלחנים המסורתיים של "נוסח ווהלין": "האל בתעצמות עוזך" בשחרית של שלושת הרגלים ו"אדון עולם", המושר בתפילות הימים הנוראים ובהושענא רבא.³⁶ עם זאת, כפי שרמזנו לעיל, מצינו בקהילת ויז'ניץ בבני ברק גם תופעות ייחודיות הקשורות לזמרת הטקסטים. נציין כמה מהן: בשבת של חג, בין מנחה לתפילת קבלת שבת, שרים הרבי וחסידיו בעודם עומדים ניגונים שונים ובכללם ניגונים עם טקסטים מהתפילה (כגון "המעביר בניו" בשבת של פסח). מאידך גיסא, בימים הנוראים הם אינם שרים את קדיש "תתקבל"; כמו כן, בקהילה שבבני ברק כל אירוע חברתי בקהילה (הכנסת ספר תורה, חנוכת בית כנסת, סיום הש"ס וכיו"ב) נחגג בעם רב ומלווה בשירה מרובה הכוללת ניגוני תפילה בהשתתפות המקהלה ותזמורת, וכאשר הרבי נוכח באירוע, הופך האירוע ל"טיש" מפואר לא פחות מאלה של החגים הקנוניים.

3. בוקובינה – סערעט'ויז'ניץ (שושלת בת)

א. הפעילות המוזיקלית

כשבשנת תש"ח עלה לישראל ר' ברוך (1896–1964) בנו של ר' ישראל מוויז'ניץ, מנהיגם של חסידי ויז'ניץ בעיר סערעט (Siret), הוא הקים את שיכון רמת ויז'ניץ בחיפה. הבדלי המזג של האחים מצאו את ביטוייהם גם בהתנהלות המוזיקלית של השניים. במשך שנים הייתה הקהילה החיפנית כעין הד חיוור של הפאר המוזיקלי שבבני ברק. אך בימי כהונתו של בנו של ר' ברוך, ר' אליעזר (נו' 1922), התבססה הקהילה, והפעילות המוזיקלית עלתה על דרך המלך. במסגרתה נתגלה מלחין צעיר ופורה, חיים בנט (נו' 1947), אשר כוכבו כמלחין דרך גם מחוץ לקהילת ויז'ניץ. בהדרגה היה חיים בנט למרכז הפעילות המוזיקלית בחצר הרבי. נוסף להיותו מלחין, שחלק מניגוניו נקלטו ברפרטואר הקבוע של הקהילה, הוא מדריך היום את המקהלה ("קאפעלע") המשתתפת באירועי הקהילה, מעבד את הניגונים שהיא מבצעת – עם או בלי ליווי תזמורת, וגם אחראי על הפקת הקלטות מסחריות של אירועים בקהילה באמצעות האולפן המקצועי שלו בבני ברק. לפני כשנתיים, למשל,

³⁶ ראו בהערה 15 לעיל ולידה, וכן להלן פרק 4, "אוקראינה – צ'רנוביל ובנותיה" ג. "זמרת טקסטים בתפילות וב"טיש".

הוא הפיק הקלטות של שתי חתונות במשפחת האדמו"ר בשם "שמחת המלכות I" ו"שמחת המלכות II".

ב. זמרת טקסטים בתפילות וב"טיש"

חסידי סערעט בחיפה העידו כי היה שיתוף פעולה בין האחים האדמור"ים באשר לחידוש מנהגי העבר ובקביעת מנהגים חדשים. כך למשל היה תיאום באשר לקביעת המנהג לרקוד בחלקו השני של "לכה דודי" ובאשר לאמירת "במוצאי מנוחה" בנוסח מוזיקלי מיוחד ביום הראשון של אמירת הסליחות לפני ראש השנה. שיתוף הפעולה הזה החל עוד בהיותם בחו"ל ונמשך כל ימי חייהם. ובכל זאת תמימות הדעים לא הייתה מלאה. כתוצאה מכך, יש הבדלים ברפרטואר המזומר בתפילות וב"טיש". למשל: ר' חיים מאיר הנהיג לשיר בשבת "מברכין" (=השבת שלפני ראש חודש) את "יחדשהו" מתוך ברכת החודש בניגון של דז"יקוב, ואילו בחיפה אומרים את קטע התפילה בנוסח הרגיל ואין שרים אותו, אך את הניגון של דז"יקוב הם שרים באותה השבת ב"טיש". ההבדל המרשים ביותר מוצא את ביטוי ברשימות הטקסטים המושרים של שתי הקהילות. זו של חסידי סערעט וזיניץ קצרה יותר באופן משמעותי, והדבר מעיד על האוטונומיה שהייתה לכל אחד מהאדמור"רים בניהול התפילות וה"טיש". כך למשל, בקהילת ויזניץ בבני ברק שרים במוסף של ראש השנה את "היום הרת עולם" שלוש פעמים, אחרי כל סדרה מסדרות התקיעות בשופר בשני לחנים, וב"טיש" שרים אותו בלחן שלישי. בעוד שבחיפה אין שרים את הטקסט אפילו פעם אחת. ההבדלים בין שתי הקהילות באים לידי ביטוי גם בלחנים עצמם. חשובים שבהם מושרים בשתי הקהילות לאותם טקסטים באותם מועדים, מה שמעיד על מסורת משותפת. אך ההבדל במספר הטקסטים המושרים בתפילה השפיע בהכרח על מספר הניגונים המזומרים בתפילות, ובעקיפין – גם על התאמת הניגונים לטקסטים ועל מועדי השירה. הבדלים לא מעטים מצויים גם בזמרת הטקסטים ב"טיש" הן באשר לטקסטים והן באשר לניגונים. כל אלה מעידים על התפתחות שונה של התרבות המוזיקלית בשתי הקהילות האחיות בשני הדורות האחרונים.

4. אוקראינה – צ'רנוביל ובנותיה

א. תולדות השושלת והאדמו"רים

ר' מנחם נחום מצ'רנוביל (1730–1797), שזכה להכיר את הבעש"ט, ויש אומרים שהיה תלמידו, היה תלמידו המובהק של המגיד ממזריץ' ומראשוני מפיצייה של תורת החסידות באוקראינה. בסוף ימיו

היה מגיד מישרים בצ'רנוביל. על כן דבק בו הכינוי "המגיד מצ'רנוביל"³⁷. בנו, ר' מרדכי (1770–1837), הידוע בכינויו ר' מוטלה מצ'רנוביל, ניהל חצר חסידית מפוארת, התגורר בבית גדול כארמון והנהיג אלפי חסידים. בכורו, ר' אהרן, ירש את מקומו, ושבעת אחיו היו למנהיגי קהילות חסידים בערי אוקראינה: קוריסצ'וב, צ'רקאס, מקרוב, טריסק, טולנה, סקווירה ורחמיסטרביקה. המפורסם שבהם הוא ר' דוד (דוד'ל) מטולנה (נפ' 1884), שבחצרו פעלו הברדחן הרשלה מאוסטרופול, החזן יוסל טולנר ו"מנגנים" מפורסמים נוספים. מאלה התפצלו עוד כעשרים קהילות נוספות כגון בריסק, שפיקוב, זלטופולי ומחנובקה. כמה מאדמו"רי השושלת הנהיגו קהילות בבוקובינה ואפילו בפולין. סקווירה ורחמיסטרביקה זכו להתפרסם בדורות האחרונים בעיקר בגלל מנהיגיהן, שהקימו מרכזים לתפארת בארצות הברית ובישראל.

החסידות הותיקה ביותר בארץ מגזע צ'רנוביל היא זו של רחמיסטרביקה. ר' יוחנן (1811–1895), מייסדה של השושלת, היה צעיר בנו של ר' מוטלה מצ'רנוביל. ומשעה שבחר ברחמיסטרביקה למקום מושבו תרם להתפתחותה של העיירה, שכן רבים וטובים באו לשחר פניו ממרחקים וגם נשארו לגור במחיצתו. יתר על כן, ריכוזים גדולים של חסידי רחמיסטרביקה נוסדו בימיו בלמעלה מארבעים ערים ועיירות ברחבי רוסיה. אחרי מותו הנהיגו את העדה ארבעת בניו. לאחר שנים אחדות ר' דוד, הבכור, הקים את חצרו בזלטופולה. הבן השני, ר' מרדכי, עלה לירושלים בשנת תרס"ה או תרס"ו,³⁸ ולא שעה לבקשותיהם של חסידי צ'רנוביל בתל-אביב שיבוא לגור בקרבתם. עם שנות המהפכה ומלחמת האזרחים ברוסיה (1917–1919) נחרבה העיירה עד היסוד. הבן השלישי, ר' מנחם נחום, מצא מקלט בניקולאייב, ושם הנהיג את שרידי עדתו עד עלייתו ארצה בשנת 1926. צעיר הבנים, ר' זאב, הרבה לנדוד עד שהגיע לעיירה זוועניגראדקע, ושם הנהיג עדה של חסידים. במשך שש שנים, מעת פטירתו של ר' מרדכי (1920) ועד עלייתו של ר' מנחם נחום, התנהלה קהילת החסידים הירושלמית ללא רועה. בימי כהונתו של ר' מנחם נחום נבנה המרכז בשכונת רוחמה. את ר' זאב, שעלה לארץ בשנת 1934, שיכנו החסידים בשכונת זכרון משה הסמוכה, וכך נוצר בית מדרש שני. אחרי מותו של ר' מנחם נחום בשנת 1936, הנהיגו שני בניו – ר' אברהם דב ור' דוד – יחדיו את הקהילה, ואחרי פטירתם, בשנים 1945 ו-1950, הוכתר ר' יוחנן, בנו יחידו של ר' דוד, לאדמו"ר. בימי כהונתו, בין השנים 1950–1981, התבססה הקהילה והתרחבה. נוסדו ישיבת "מאור עינים", כוללים לאברכים ומרכז חדש ברחוב דוד ילין (1975). בנו, ר' ישראל מרדכי, לא האריך ימים (נפ' 2005), אך זכה לראות את התרחבותה הנוספת של הקהילה. בראש חסידות רחמיסטרביקה עומד היום ר' דוד (נו' 1953) בן ר' ישראל מרדכי, נכדו של ר' יוחנן (השני).

³⁷ ראו למשל דובנוב, **תולדות החסידות**, עמ' 316. אולם חסידי צ'רנוביל מכנים אותו היום על פי ספרו בשם ה"מאור עינים", ואת בנו ר' מרדכי בשם "המגיד" (ראו: **בחצרות בית ה'**, (ערכו דוד שנברגר דודו שיש), עמ' י'; קפג).

³⁸ אלפסי, **ספר החסידות**, עמ' 66, טוען לתאריך המוקדם מבין השניים, ואילו חסידי רחמיסטרביקה מחזיקים בתאריך המאוחר (ראו **בחצרות בית ה'**, עמ' מ).

אדמו"רים נוספים מגזע צ'רנוביל שהגיעו ארצה הם ר' יעקב אריה מטריסק, ר' יצחק מסקווירה, ר' יצחק אברהם משה מקוריסצ'וב ור' אברהם יהושע השל ממחנובקה, שקבעו מושבם בתל-אביב ובבני ברק, וכן ר' משולם זוסיא מצ'רנוביל, שהגיע לירושלים, אך עבר לגור בבני ברק (נפ' 1987). שלושה מבניו עומדים היום בראש קהילות – ר' ישעיה בבור-פארק, ארצות הברית, מנחם נחום בבני ברק ואברהם יהושע השל באשדוד. אחרון הגיע לירושלים ר' יוחנן מטולנה, יליד ארצות הברית, לאחר שהנהיג את חסידי טולנה במונטריאול, קנדה, במשך עשרות שנים. את מושבו קבע בשכונת בית וגן בירושלים. נכדו, ר' איצ'ה ויינברג, בן בתו של ר' יוחנן, מנהיג היום את הקהילה בירושלים. ובראש הקהילה השנייה באשדוד עומד היום נינו, ר' אמית'.

החסידות הוותיקה והמבוססת ביותר בארצות הברית היא זו של שושלת סקווירה. מלבדה מתקיימות שם קהילות שבראשן אדמו"רים מצ'רנוביל וטולנה. בניהם ובנותיהם של האדמו"רים מגזע צ'רנוביל התחתנו לרוב בינם לבין עצמם, אך היו כאלה שמצאו את בני זוגם בקרב משפחות אדמו"רים משושלות שונות, כגון בוהוש וצ'ורטקוב מגזע רוז'ין, ויז'ניץ, קרלין ובעלז.

ב. חזנים, בעלי תפילה ומלחינים בחצר רחמיסטרביקה

אדמו"רי רחמיסטרביקה רובם ככולם לא נודעו כבעלי תפילה ולא הלחינו ניגונים. יוצא מן הכלל הוא ר' דוד בנו של ר' מנחם נחום (ר' נחומצ'ה, בפי חסידיו), שאביו העיד עליו שהוא "בעל תפילה"³⁹. כאשר הנהיג יחד עם אחיו את הקהילה, הם חילקו ביניהם את ניהול סעודות ה"טיש" ואת הכיבודים, ובכללם את העליות לתורה, שווה בשווה. אולם בימים הנוראים ר' דוד עבר לפני התיבה, ואילו אחיו, ר' אברהם דב, הסתפק באמירת "מן המצר" לפני התקיעות, ארבעת פרקי התהלים בסוף תפילת ליל יום כיפור, ו"אתה הראת לדעת" לפני ההקפות בליל שמחת תורה. שני בעלי תפילה כיהנו בחצרו של "הרבי הזקן", מייסדה של חסידות רחמיסטרביקה: חזן החצר יוסל טולנר, המכונה בפי חסידי הקהילה "ר' יוסל חזן"⁴⁰, ור' איצ'ה שעבר לפני התיבה בימים הנוראים כבעל שחרית. "יוסל חזן" חיבר ניגונים לתפילות הימים הנוראים, וגם תרגל את המקהלה, שמנתה

³⁹ לעומת זאת, כמה מנהיגים מגזע צ'רנוביל התפרסמו בשל כישוריהם המוזיקליים. ר' יעקב יצחק, מייסד שושלת מקרוב, ובנו ר' ישעיה נודעו בשל קולם המיוחד והנעים; ר' משה מלובלין ור' דוד מזאריק, נכדיו של מייסד שושלת טריסק, היו בעלי תפילה מרתקים שמשכו קהל רב (אלפסי, ספר החסידות, עמ' 66–67).

⁴⁰ יוסף ווהלינעץ (1838–1919), המכונה יוסל טולנר, היה חזן בחצרו של ר' דוד מטולנה ואחרי מותו של ר' דוד, אצל אחיו הרבי מרחמיסטרביקה ואצל צאצאיו בזלטופול. יוסל, שחיבר מאות ניגונים, נהרג באחד הפוגרומים במהלך מלחמת האזרחים שפרצה ברוסיה אחרי מהפכת אוקטובר. רוב ניגוניו אבדו. חסידי קרלין שרים כמה ניגונים המיוחסים לו. מידע זה לוקט מפרסומיהם של ברגובסקי (מהדורת י' מזור), פ' מינקובסקי, "מספר חיי", בתוך: רשומות, כרך א, מדור שני: זכרונות, עמ' 106–108, אידלסון, צימרמן, הספר החסידי בחצרות בית ה', ומפי מידענים.

כעשרים וחמישה אברכים, בנוסחאות התפילה וניגוניה. מבעלי התפילה של הדורות האחרונים יש להזכיר את המלחין חיים שלום שווארץ ואת אלכסנדר (סנדר) אורי, מחלוצי העלייה השלישית וממייסדי בית אלפא, שחזר בתשובה והסתפח לחסידי רחמיסטרביקה. שווארץ, שלא גר בירושלים, היה מגיע לחצר הרבי לעתים מזומנות, ובעיקר ברגלים. בגלל קולו המרשים היה בעל תפילה מבוקש (והתפלל אצל הרבי מסדיגורה וגם בבית הכנסת הגדול בתלאביב). בתפילתו נהג להרבות בשירה, וחסידי רחמיסטרביקה לא מנעו זאת ממנו. דומה שבלי כוונה היה שווארץ לפורץ הגדר הראשון בחומת מנהגי התפילה של העדה. ואולם, הוא היה היוצא מן הכלל שהעיד על הכלל. שכן, בעלי תפילה אחרים מן השורה לא זכו ליחס דומה. ניסיונותיהם לסטות מן המקובל נתקלו במחאות מפי "שומרי החומות" ולעתים אפילו מפי הרבי. אורי, שגדל במשפחה חסידית מצאצאי ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב (1783–1841), דבק ברבי יוחנן והיה לאחד ממקורביו. מפי בנו, ר' דוד "בעל התפילה", למד את נוסח התפילה של הקהילה. תחילה נמנה עם בעלי התפילה הזוטרים שהתפללו בשבתות. לעתים עבר לפני התיבה גם ברגלים בתפילת שחרית. לימים, בימי כהונתו של ר' דוד, התמנה לשליח ציבור ראשי וגם היה למחותנו של הרבי. בשנות השמונים התחלק בתפקידו זה עם אחד מבניו של הרבי, ר' מנחם נחום, ובסוף שנות השמונים פרש מתפקידו, ואת מקומו ירש ר' מנחם נחום. כך השתלב אורי כחוליה בשלשלת הדורות, כאחד משומרי הנוסח הייחודי ומעביריו לדור הבא. ואולם, בתפקידו כשליח ציבור הוא השתמש בניגונים ממקורות שונים. בימים הנוראים, למשל, הוא שר את "כבקרת רועה עדרו" בתפילת מוסף ואת "יעלה תחנונו מערב" בערבית של יום הכיפורים בניגונים של חסידי צאנו ובנותיה.⁴¹ לעומת זאת, את הפיוט "כי אנו עמך" שר בניגון שמחה פאך חסידי. ר' מנחם נחום, שבא אחריו, המשיך לשיר בתפילה את הניגונים שבחר אורי. נמצא איפוא שמצד ה"נוסח" היה אורי חוליה בשלשלת החסידית הזאת; עם זאת, תרם את חלקו בהעשרת פרטואר הניגונים המושרים בתפילה, אף שבבחירת הטקסטים לשירה לא חרג מן המסורת.

ג. זמרת טקסטים בתפילות וב"טיש"

דעה נפוצה היא שחסידי צ'רנוביל ובנותיה לא נהגו לשיר בתפילה,⁴² ושרק במרוצת המחצית השנייה של המאה העשרים חל אצלם שינוי באשר לזמרת טקסטים בתפילה, והתגבשו נוהגי זמרה הדומים, לפחות בחלקם, לנעשה אצל שושלות אחרות. אולם מבדיקה יסודית יותר מתבררת מורכבותה של התמונה.

נפתח בשבת – ככלל, גם היום חסידי רחמיסטרביקה אינם שרים בשבת. את "לכה דודי" הם אומרים בית אחר בית בנעימה מיוחדת, המיוחסת אצלם לנוסח התפילה הקדום הידוע בשם "נוסח ווהלין", שלדעתם היה משותף לקהילות רבות במזרח אירופה. אולם בשבתות מיוחדות, כגון שבת

⁴¹ ראו יעקב מזור, **הניגון החסידי בפי החסידים** (תקליטור), ירושלים 2004, תקליטור I, מס' 15.

⁴² ראו למשל אהרן ורטהיים, **הלכות והליכות בחסידות**, ירושלים תש"כ, עמ' 105.

חתן ושבת חול המועד, רשאי בעל התפילה התורן לזמר "לכה דודי" בכל ניגון שיבחר, ולשנות את הניגון ב"לא תבושי", כמקובל אצל רוב קהילות החסידים. גם בשלושת הרגלים לא נהגו לשיר בתפילה, למעט "האל בתעצמות עוזך" בשחרית, שהושר בנעימה הידועה המיוחסת אף היא ל"נוסח ווהלין", ואשר משותפת לקהילות אשכנז האחרות, ולמעט "יהללו" ו"ועל הכל" בשחרית של שמחת תורה בהכנסת ספר התורה להיכל. ברם, היום רשאי בעל התפילה לשיר בקדושה של שחרית את הקטע "ממקומך מלכנו תופיע" בניגון דבקות, ובתפילת הלל את "הללו את ה' כל גויים" ברצף עם "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו" בניגון עליו, ואת "אודך כי עניתני" ברצף עם "אנא ה' הושיעה נא" בניגון דבקות או בניגון בעל אופי רציני מז'אנר אחר, כנהוג אצל שושלות אחרות. בעניין זה יש להדגיש את השינוי החד שחל מאז כהונתו של הרבי המכהן כיום (ר' דוד בן ר' ישראל מרדכי). החסידים מודעים היום לכך שהרבי "אוהב שישירו הרבה בתפילות", ובכלל זה בהלל, אף שהרבי מעולם לא נתן הוראה מפורשת שממנה השתמע על שינוי במנהגי התפילה. כתוצאה מכך התפתח המנהג לשיר בכל פעם שאומרים הלל, אפילו בראש חודש שחל ביום חול ובימי החנוכה. למרות זאת, חלק מבעלי התפילה אינם שרים בהלל, ובהם בנו של ר' מנחם נחום, המחזיק בנהגם של אביו וסבו, ר' דוד "בעל התפילה". זאת ועוד, כחלק מהנהגה חסידי לאמץ בהושענא רבא ובחג שמחת תורה מנהגי תפילה של הימים הנוראים, הוסיפו חסידי רחמיסטרביקה לתפילות שני החגים את זמרת "אנעים זמירות" ו"אדון עולם" בפתח תפילת שחרית, ואת קדיש "תתקבל" בסוף תפילת מוסף של שמחת תורה, כמנהגם בתפילות שחרית ומוסף של ראש השנה ויום הכיפורים. לעומת זאת, את הפיוט "שישו ושמחו בשמחת תורה", שחסידי שושלות אחרות שרים לפני הכנסת הספר להיכל, חסידי רחמיסטרביקה שרים רק ב"טיש".

באשר לתפילות הימים הנוראים – מתקבל הרושם שחסידי רחמיסטרביקה נהגו לשיר בהן גם בימים קדומים. שכן זמרת הפיוטים "אנעים זמירות" ו"אדון עולם" בפתח תפילת שחרית בשני לחנים שונים ושירת המילים "שמחה לארצך וששון לעירך" בתפילות המוסף בלחן המקובל גם בפי אשכנזים שאינם חסידים, הן לפי תפיסתם חלק מ"נוסח ווהלין" הקדום. לרובד אחר, פחות קדום, שייכים טקסטים קצרים אחרים המושרים ב"תנועה", או בלחנים שלפי סגנונם הם ספק ניגון ספק "נוסח" (כגון "זכרנו לחיים" ו"מי כמוך אב הרחמים"). אלה מוגדרים בניהם כחלק ממנהג עתיק, שיש מי שמיחס אותו לימיו של "יוסל חזן", ומכל מקום כך נהג האדמו"ר ר' דוד. "מנהג עתיק" נוסף, שזמנו טרם נקבע, הוא זמרת "אדון עולם" בליל יום הכיפורים, בניגון השיר הידוע "וואלד, וואלד, ווי גרויס ביסטו", אשר מיוחס למייסד חסידות קאליב. נראה כי זמרת פיוטים אחדים בתפילות הימים הנוראים היא תוצאה של אימוץ מאוחר של נוהגי הזמרה המצויים זה מכבר אצל חסידי שושלות אחרות.

אין ספק כי לאימוץ נוהגי השירה של קהילות אחרות בתקופות מאוחרות יש לפחות שתי תוצאות:

א. הניגונים המותאמים לקטעי התפילה ולפיוטים על ידי בעלי התפילה אינם לקוחים בהכרח מן הרפרטואר הייחודי של חסידות רחמיסטרביקה וצ'רנוביל. העובר לפני התיבה חופשי לשאול

ניגונים גם מרפרטואר של שושלות אחרות (במיוחד ניגונים שנתפרסמו ברבים) ומן הרפרטואר הפאן-חסידי. כך למשל יש מי שמתאים ל"לא תבושי" (מתוך "לכה דודי") ניגונים של יעקב תלמוד, מלחינה של חסידות גור, או שר את "ממקומך תופיע" בניגון של הפיוט "מכניסי רחמים" של חיים בנט, המלחין של סערעט'זיניץ, ואת "האדרת והאמונה" בניגון של חסידי "תולדות אהרן"; ויש המתאימים לקטעי ההלל את הלחן שחיבר בן ציון שנקר, חסיד מודז'יץ, למילים "ולירושלים עירך" מתפילת העמידה, או את הניגון ל"איזהו מקומן של זבחים" – אחד הניגונים המשמשים את הבדחנים בהזמנת אישים נכבדים לרקוד עם הכלה בטקס "ריקוד המצווה", המתקיים בסופו של יום החתונה.

ב. מידה מסוימת של חופש מצויה גם בבחירת הטקסטים לשירה. כך למשל יש בעלי תפילה שבאמירת ההלל יתחילו לשיר במילים "פתחו לי שערי צדק", כמקובל בכמה קהילות חסידיות, במקום במילים "אודך כי עניתני", שהוא הנוהג השכיח יותר בימינו בקרב חסידי רחמיסטרבקה, כפי שצינו לעיל.

5. אוקראינה – ברסלב

א. אודות הקהילה

חסידות ברסלב שבאוקראינה מתייחדת מכל קהילות החסידים בכך שלא נוצרה בה שושלת. רבה, ר' נחמן (1772–1810), נינו של הבעש"ט ונכדו של ר' נחמן מהורודנקה (נפ' 1765), היה אחד האישים הבולטים בחוגו של הבעש"ט. אמונתם של חסידי ברסלב ברבם כצדיק שיכול היה להביא את הגאולה גרמה לכך שלא קיבלו עליהם רבי לאחר מותו. תלמידו, ר' נתן שטרנהרץ מנמירוב (1780–1845), רשם מפיו את תורתו, הוציא לאור את ספריו וגם חיבר כמה מהחשובים בספרי ברסלב. אחריו הנהיג את העדה ר' נחמן מטשעהרין (1826–1894), שפרסם ספרי ליקוטים ממשנתו של ר' נחמן עם ביאורים משלו. ואולם, אף לא אחד מהם, ומבין המנהיגים הבאים אחריהם, נמצא ראוי לרשת את מקומו של ר' נחמן. עבור חסידי היה ר' נחמן היחיד הראוי להיקרא "רבי", ומשום כך נקראו חסידי ברסלב בפי מבקריהם בשם "די טויטע חסידים", כלומר, "החסידים המתים".

מקומה הייחודי של המוזיקה במשנת ברסלב הוא מן המפורסמות. פעמים רבות התייחס ר' נחמן בדרשותיו לכוחה של המוזיקה, למקורותיה האלוהיים והאנושיים, לסגולותיה התרפויטיות ולשימושים שיעשה בה האדם. לעתים הקדיש אפילו דרשה שלמה לנושא. בדרשותיו התייחס גם לריקוד ולמחיאות כף בעבודת ה' בכלל ובפרט בתפילה. כמו כן פזורות בכתבי ברסלב עדויות אחדות על פיוטים שזימר בסעודות, וחסידי ברסלב מייחסים לרבם כמה וכמה ניגונים. למרות כל זאת, לא הגיעו לידינו ידיעות על פעילות מוזיקלית אינטנסיבית בקהילה, או על חזנים שהיו בחוגו של ר' נחמן או שהיו קשורים לחסידות זו בשנים שלאחר מותו. מאידך גיסא, מן העדויות שלוקטו מפי החסידים בימינו התברר שברפרטואר הברסלבי מצויים שני ניגונים המיוחסים לירוחם הקטן (1798–1891),

אחד החזנים המפורסמים באוקראינה במאה הי"ט, המכונה בפייהם של חסידי ברסלב בשם "ירוחם חזן",⁴³ אך לא היה בידם להסביר כיצד התגלגלו אלה אליהם.

בשנה האחרונה לחייו העתיק ר' נחמן את מגוריו מברסלב לאומן, ושם מת ונקבר. אחרי מותו עבר המרכז למקומות שונים, ואילו אומן הייתה למקום עלייה לרגל. מרכזיה של חסידות ברסלב היום הוא בירושלים. שנים רבות נהגו החסידים להתכנס בראש השנה ולהתפלל יחדיו בבית המדרש הגדול שבשכונת מאה שערים. משעה שנפתחו שערי רוסיה ואוקראינה לביקורי יהודים, נוסעים חסידים רבים לאומן להתפלל על קברו של ר' נחמן בימים הנוראים. מוסדות חשובים קיימים מזה שנים רבות גם בבני ברק. בעשורים האחרונים יצאה חסידות ברסלב מהקיפאון שאפיין אותה עד אמצע המאה העשרים, ומרכזים של הקהילה נוסדו במקומות רבים נוספים. החשוב שבהם הוא המרכז בצפת.

ב. זמרת טקסטים בתפילות ובסעודות

חסידי ברסלב מבחינים בקיומם של "שני מסלולים", או "שתי שיטות", בנוסחאות התפילה שנשתמרו אצלם. מקורם של אלה בשני אישים שפעלו בקהילה בימיו של ר' נחמן מטשעהרין: בעל התפילה נחמן טולצ'ינר (נפ' 1884), שניחן בקול חזק, ולעומתו, החזן ליבלה קונסטנטינר (נפ' 1889), שלא הכיר את הנוסח של ברסלב על בוריו, וכדרך החזנים הוסיף עליו משלו. ממשיכו של טולצ'ינר היה אברהם שטרנהרץ (נפ' 1955). ממנו קיבל לוי יצחק בנדר (נפ' 1992), שהעביר את הנוסח, שנקרא מעתה "נוסח ירושלים", למשה ביננשטוק. נחמן חזן (נפ' 1919) המשיך בדרכו של קונסטנטינר, ואחריו ר' גדליה קעניג. בנו, אפרים קעניג, הוא בעל התפילה של הזרם השני, המכונה "נוסח מירון". עם זאת, למרות ההבדלים שבין שתי השיטות ולמרות מודעותם של בעלי התפילה להבדלים הללו, דומה כי נוסחאות התפילה שבפי חסידי ברסלב אינן שונות ביסודן מנוסחאות התפילה המזרח-אירופיות שבפי בעלי תפילה מקהילות שונות, חסידים ומתנגדים, הנקראות בשם הכולל "וועלטס נוסח". לשון אחר: לפנינו נוסח אחיד, אשר ניתן לגלות בו ניואנסים שונים, מהם אופייניים לירושלים, ואחרים – למירון. כמו כן נראה שגם באשר לטקסטים המושרים בתפילה אין הבדלים משמעותיים בין שני הזרמים. על כן, בבואנו להשוות בין רשימת התפילות והפיוטים המזומרים בתפילה אצל חסידי ברסלב לרשימות של שושלות אוקראינה וגליציה, נראה בשני הזרמים של ברסלב מסורת אחת.

מהשוואה זו מתברר כי בפרטים מסוימים נוהגים חסידי ברסלב כחסידי גליציה,⁴⁴ ובאחרים דומים הם לחסידי אוקראינה,⁴⁵ תוך כמה שינויים ייחודיים לברסלב, שיתוארו להלן. בכל שבתות השנה

⁴³ ראו על אודותיו אצל אברהם צבי אידלסון, **אוצר נגינות ישראל**, 1967, עמ' 302–303.

⁴⁴ ראו בפרק 8, "גליציה – צאנז ובנותיה".

⁴⁵ ראו לעיל פרק 4, "אוקראינה – צ'רנוביל ובנותיה".

ובכללן השבתות המיוחדות, שרים אצלם בקבלת שבת את "לכה דודי", ובתפילת שחרית את "אל אדון", כמנהג חסידי גליציה אשר התפשט בקרב קהילות חסידיות רבות. מאידך, בתפילת הלל, בשלושת הרגלים, בחנוכה ובראשי חודשים הם ממעטים לשיר. ובכך דומים הם יותר לחסידי אוקראינה. הם שרים רק את "הודו לה' כי טוב" ואת "אנא ה' הושיעה נא" בלחנים קבועים: שני לחנים מיועדים לטקסט הראשון, ולחן שלישי לטקסט השני. כחסידי אוקראינה הם אימצו מתוך נעימות "נוסח ווהלין"⁴⁶ את "האל בתעצומות עזך" מתפילת שחרית של שלושת הרגלים ואת "אדון עולם" ו"שמחה לארצך" שבתפילות הימים הנוראים. כמו כן, בתפילות הימים הנוראים הם שרים נעימות שהן ספק ניגון חלקי ספק "נוסח", כפי שמצאנו אצל חסידי אוקראינה.

בין התופעות הייחודיות לחסידי ברסלב יש למנות את שירת הפיוט "יה אלי וגואלי" בשלושת הרגלים, בין אמירת "יזכור" ו"אשרי יושבי ביתך" שבהכנסת ספר התורה. לפיוט שלושה ניגונים. אחד מהם הוא ניגון דבקות שקיבלו מחזן שמכונה בפייהם בשם "מאיר חזן"; תפילות טל וגשם של פסח ושמיני עצרת מושרות אצלם בנעימה מיוחדת; ובתפילת ההלל של שבועות הם שרים את הניגון של "אתה נגלית" מראש השנה. ניגון זה, לפי המסורת שבידם, היה מושר בפי ר' ברוך ממז'יבוז', נכד הבעש"ט, בסעודת ליל השבת למילים "אשת חיל"; עם התופעות הייחודיות נמנית אמירה ב"נוסח" של פיוטים בליל יום הכיפורים, אשר בכל השושלות נוהגים לשיר אותם בניגונים שונים.

לחסידי ברסלב תופעה ייחודית נוספת, אשר אינה נוגעת לאופן הביצוע של טקסטים מן התפילות, אך היא חלק בלתי נפרד מהתפילה הברסלבית: בעקבות הדגשת הריקוד כחלק מעבודת ה' בכתבי ר' נחמן, רוקדים החסידים בסיום התפילה, אף בימי חול, ומלווים את ריקודם בשירת ניגונים, שלפחות חלק מהם מושרים עם טקסטים מתפילות היום. כך למשל הם שרים בליל שבת אחרי ערבית את "שבענו מטובך", בליל סוכות – את "ושמחת בחגך", בליל פסח – "קרב יום" ו"והיא שעמדה" מן ההגדה ו"המעביר בניו" מתפילת ערבית, ובליל חג השבועות את הפיוט "עליונים ששוי". בהקשר זה חשוב להעיר כי חלק מניגוני הריקוד שהם שרים בלילות החגים אינם נמנים דווקא עם הרפרטואר הברסלבי הייחודי; יש מהם השייכים לרפרטואר של חסידי קרלין ואחרים נמנים עם הרפרטואר הפאן-חסידי.

כפי שצינו לעיל, שירת "לכה דודי" בקבלת שבת דומה אצלם לשירת הפיוט אצל רוב קהילות החסידים, למעט מקרה אחד יוצא מן הכלל. ר' נחמן בורשטיין, בעל תפילה מהשורה הראשונה ובן למשפחה מיוחסת בקהילת ברסלב הירושלמית, ייסד לפני למעלה מעשרים שנה מניין מיוחד במינו בירושלים בבית הכנסת הכללי בשכונת קטמון. כיוון שהכיר בכוחה של חסידות ברסלב למשוך אליה אנשים מקרב חוגים שמחוץ לחברה החסידית המסורתית (בעיקר במגזרים של החברה הדתית לאומית, שאנשיה מהווים מרכיב חשוב בקהל המתפללים אצלו), הוא הרשה לעצמו לחרוג מן המסורת החסידית (לאמור: זמרת "לכה דודי" בשני ניגונים). בשבת רגילה הוא שר את הפיוט

ראו ליד הערה 15 לעיל.

46

בחמישה ניגונים שונים. ביום טוב שחל בשבת, שבו שרים חסידי ברסלב רק כמה מבתי הפיוט, כמנהגם של כל החסידים, בורשטיין שר את הפיוט בארבעה ניגונים שונים – ניגון לבית. ובשבתות מיוחדות כגון שבת החודש, שבת חנוכה, שבת זכור שלפני חג הפורים, וכן בשבתות של שמחה בקהילה (עליית חתן לתורה, ברית מילה וכדומה) הוא מגדיל את מספר הניגונים כאוות נפשו, והכול כדי "להרבות את השמחה". כדי להדגים זאת נזכר בורשטיין בשבת חנוכה אחת, שבה הוא שר את הפיוט בשמונה ניגונים, והוסיף כי בשבת שבה עולה לתורה חתן מבני הקהילה, הוא מוכן לחרוג מכל הכללים, ואפילו יחלק בית של הפיוט בין שני ניגונים שונים, מתוך אותה תפיסה שבאירועי שמחה יש להרבות בשמחה.

6. פולניה – גור

א. תולדות השושלת והאדמו"רים

ר' יצחק מאיר אלטר (1799–1866), מייסדה של חסידות גור בשנת 1859, היה תלמידם של המגיד מקוז'ניץ, ר' שמחה בונים מפשיסחא ור' מנחם מנדל מקוצק. הוא נחשב לגאון בהלכה, וספריו ההלכתיים מקובלים גם על הרבנים המנהיגים את החברה הליטאית. הוא ידוע בכינויו "חידושי הרי"ם" על שם ספרו הגדול. נכדו, ר' יהודה לייב אלטר (1847–1905), הידוע בקובצי דרשותיו לפרשת השבוע "שפת אמת", היה האדמו"ר השני בחסידות גור. האדמו"ר השלישי, ר' אברהם מרדכי (1866–1948) בן ר' יהודה לייב, אשר בשנת 1942 הצליח לברוח מוורשה הכבושה עם אשתו ושלושה מבניו בחסות קצינים נאצים, היה מראשי אגודת ישראל וביקר בארץ פעמים אחדות.⁴⁷ מאז ועד היום אדמו"רי גור הם בין המנהיגים המשפיעים ביותר על דרכה הפוליטית של התנועה. הוא הרבה לעשות למען יישוב ארץ ישראל, ובמלחמת העולם, לאחר שניצל בעור שיניו עם מתי מעט ממשפחתו וחסידיו, הגיע ארצה והחל בשיקום הקהילה. אחריו כיהן בתפקיד בנו, ר' ישראל (1904–1977), שהחזיר לגור את תפארתה מאז, עד שהייתה לגדולה שבקהילות החסידים בארץ ובעולם. אחרי מותו כיהנו כאדמו"רים שני אחיו: ר' שמחה בונים (1899–1992) ור' פנחס מנחם (1926–1996). מנהיגה של חסידות גור כיום הוא ר' יעקב אריה אלטר (נו' 1939), בנו של ר' שמחה בונים ונכדו של ר' אברהם מרדכי, המכונה היום בפי חסידי גור בשם "האדמו"ר הזקן".

ב. המוזיקה בחצר גור והזמרה בתפילה

למייסדה של גור מייחסים את ההתנהלות המוזיקלית המיוחדת לחסידות זו, בחיבור קבוע של לחנים מדי שנה בשנה. אמנם המוזיקה אינה מעיקרי תורתה של חסידות גור, כשם שלא הייתה

⁴⁷ ראו שלמה שמיר, "איך חילצו קצינים נאצים את הרבי מלובביץ' מוורשה הכבושה", הארץ מיום 31.10.07, מוסף "ספרים", עמ' 15.

כזאת בפשיסחא ובקוצק. יתר על כן, בעל "חידושי הרי"ם" היה מתפלל שנכדיו וצאצאיהם לא יהיו בעלי נגינה, שכן ראה בנגינה ביטול של האדם מן הלימוד. גם אדמו"רי גור לדורותיהם לא נודעו כ"מנגנים". ובכל זאת, על פי הפסוק בתהלים קמט, "שירו לה' שיר חדש, תהלתו בקהל חסידים", הוא קבע את המנהג של חידוש ניגונים בכל שנה, בתפילה וב"טיש", על ידי בעלי התפילה וחברי המקהלות של הקהילה. הניגונים החדשים הובאו מן החוץ או שחוברו בידי ה"מנגנים". בין בעלי התפילה המפורסמים נזכיר את הירש פרצובר (נפ' 1892), ששימש בקודש אצל בנו של החוזה מלובלין ואצל הצדיקים מפשיסחא וקוצק, ולבסוף דבק במייסדה של גור ובנכדו, בעל ה"שפת אמת", את בני דורו, החזנים זלמן טוטן וישראל משה אקשטיין, ולעומתם – את יוסלה חנצינר, לייבל מאירס וישראל סובינר, שפעלו בחצרו של האדמו"ר הזקן ונספו בשואה. גדול מלחיני גור וראש המשוררים בחצרו של האדמו"ר הזקן היה יעקב תלמוד (נפ' 1964). בראשית דרכו עוד הזמין תלמוד ניגונים אצל קלמן יונה ארליך, אחד המלחינים של גור לפני השואה. אך בעלותו ארצה היה למלחין היחיד. מאז, כנראה, הפסיקו לייבא ניגונים, ועל המלחינים הוטלה המשימה להכין לקראת ראש השנה ולקראת חג השבועות ניגונים לתשעה עשר טקסטים שנקבעו מראש מן התפילות, ואותם היו מציגים לראשונה בשירת המקהלה בתפילות הימים הנוראים ובחג השבועות. חלק מהם הותאמו במרוצת השנה גם לטקסטים נוספים מן התפילה ולזמירות השבת. אחרי מותו של יעקב תלמוד לא נמצא מלחין בעל שיעור קומה כמותו שיירש אותו. חבר המקהלה, אריה לייב גולדקנופף, אמנם התמנה כממלא מקומו, והיה למלחינה של גור ולמנצח על המקהלה, אך בימיו נשבר המונופול של מלחין יחיד בגור. גם חבר המקהלה, מנחם אירנשטיין (נפ' 1941), הצטרף להלחנת ניגונים לטקסטים המסורתיים. ומאז מותו של גולדקנופף בשנת 1988, "מנגנים" אחדים מחדשים ניגונים מדי שנה; עמם נמנים צבי גולדקנופף, בנו של אריה, ומנחם אירנשטיין. לאירנשטיין יש גם ייחוס מוזיקלי – אחד מאבות משפחתו ניהל לפני זמנו של תלמוד את המקהלה בחצר גור בפולין. אירנשטיין עצמו, שנולד בירושלים, היגר לארצות הברית, חזר אחרי מותו של גולדקנופף, והוא היום מנהל המקהלה של גור. בימיו של גולדקנופף גרו חלק מחברי המקהלה באזור תל-אביב, והחזרות של שני חלקי המקהלה התקיימו בירושלים ובתל-אביב. רק בחזרות האחרונות שהתקיימו בירושלים היו נוכחים כל חברי המקהלה. היום מונה המקהלה ארבעים איש, תושבי ירושלים בני ברק ואשדוד. לאור ניידותם של חברי המקהלה מתקיימות החזרות בבני ברק ובאשדוד בהשתתפות כל הזמרים.

ג. הזמרה ב"טיש"

"טיש" מתקיים בגור בשבתות ובחגים. בשבת מתקיים ה"טיש" הקבוע בסעודה השלישית. במקרים הנדירים, שבהם התקיים בעבר "טיש" בליל שבת, הוא היה קצר וכלל אכילת פירות ושתיית יין בלבד. כיום, בשבתות של שמחות במשפחת הרבי, מתקיים בליל שבת "טיש" של ממש, עם סעודה. בשני האירועים שרים רק טקסטים מתוך זמירות השבת. "טיש" של חג הוא קצר ביותר. שרים בו

טקסט אחד או שנים. הטקסטים קבועים, רובם מן התפילה. ראוי לציון ה"טיש" של חג הפורים, שבו שרים את הפיוט "שושנת יעקב" כמה פעמים בניגונים שונים. בעבר נהגו לקיים "טיש" בראש השנה, ואילו היום אין עורכים "טיש" בראש השנה ובסוכות.

7. הונגריה – טוש (טאהש) קוסון (קאסאני)

א. תולדות השושלות והאדמו"רים

שתי השושלות ההונגריות, טוש וקוסון (טאהש וקאסאן, בכתיב החסידי) הן שושלות צעירות יחסית, בנות המחצית השנייה של המאה ה"ט, אשר שורשיהן הרוחניים והגנאלוגיים נעוצים בחסידות זידיצ'וב, שנוסדה בראשית אותה מאה.

מייסד השושלת של טוש, ר' משולם פייש הלוי (1821–1873), התוודע לתנועה החסידית רק בבגרותו. משנתפרסם כעושה נפלאות, נהרו אליו רבים. אחרי מותו מילא את מקומו בטוש חתנו, ר' יהוסף רוטנברג (1853–1911), שכן בנו, ר' אלימלך (1867–1942), היה אז רק נער. רוטנברג היה נין מצד אמו לר' צבי הירש מזידיצ'וב (נפ' 1831), שיצק מים על ידיהם של גדולי תלמידיו של המגיד ממזריץ' – ר' אלימלך מליז'נסק והחוזה מלובלין, והיה תלמידם של ר' יצחק איזיק מזידיצ'וב, אחיינו ויורשו הרוחני של ר' צבי הירש, של ר' חיים, מייסד שושלת צאנז, ושל ר' אליעזר צבי מקומרנא, נכדו של אבי חסידות קומרנא, שהיה אחיו של ר' צבי הירש הנ"ל. ישיבתו של רוטנברג בטוש הייתה קצרה. משם נדד לערים אחרות, עד שנשתקע במעזא-קוסוני (קוסון, בפי החסידים) ונקרא על שמה – הרבי מקוסון. גיסו, הנער אלימלך, גדל והתחנך בביתו והיה עמו בנדודיו. ואולם, אחרי נישואיו עבר לבית חותנו במונקאטש, ורק בשנת 1898 הוסמך על ידי רבו, ר' אליעזר מקומרנא, לשבת על כיסא אביו בטוש. שני בניו של ר' אלימלך הספיקו להנהיג קהילות אחרי מותו, אך נספו בשואה. נכדו, ר' משולם פייש הלוי, נין לרבי המייסד, הקים אחרי מלחמת העולם את המרכז של חסידי טוש במונטריאול, קנדה, והוא עומד היום בראשו. ואילו בקוסון כיהנו בזה אחר זה שני בניו של ר' יהוסף. השני, ר' ישראל צבי, נספה בשואה. אחרי המלחמה הנהיג את העדה בארצות הברית, נכדו של ר' יהוסף, ר' פנחס שלום בן בנו השלישי, ר' משה שמואל, שלפני המלחמה עמד בראש קהילה חסידית בקליינווארדיין שבהונגריה ונפטר בלוס אנג'לס. המרכז של חסידי קוסון הוא היום בבורו פארק, ניו יורק, בראשות ר' מאיר יהוסף הלוי רוטנברג, נכדו של ר' פנחס שלום, אך פועלים שם אדמו"רים נוספים המתייחסים לחסידות זו. אחד מהם הוא ר' משולם פייש רוטנברג, אשר לקראת חג השבועות תשס"ז החליט לבוא ארצה בגלל זקנותו ומצב בריאותו, ומינה את בנו, ר' יעקב בבורו פארק. היום הוא מתגורר בבני ברק, ולו בית כנסת קטן בדירתו. פלג קטן נוסף של חסידות קוסון יושב בבני ברק, ובראשו ר' אשר ישעיה הלוי רוטנברג, נין של ראש השושלת. אביו, ששמו כשם דודו, ר' משה שמואל, היגר לארצות הברית לפני המלחמה, נודע שם בשם האדמו"ר מקוזיווא, בהיותו היורש של חותנו האדמו"ר, אשר היה בן דוד שני של ר' יהוסף רוטנברג מקוסון. בסוף ימיו עלה ר'

משה שמואל הנ"ל ארצה וגר בבני ברק. בנו, ר' אשר ישעיה, כבר עבר את שנתו ה־90, וקשה לראות בו מנהיג עדה.

מנהיגי שתי השושלות, טוש וקוסון, רואים עצמם היום כממשיכי המסורת המפוארת של זידיצ'וב, שכללה מנהגים ייחודיים ואף נוסחאות תפילה משלה. על ממשיכי מסורת זו נמנים גם שושלות קומרנה, שושלת אחות של זידיצ'וב, שכן, כאמור, מייסד שושלת קומרנה, ר' אלכסנדר סנדר, היה אחיו של מייסד שושלת זידיצ'וב, ושושלת ספינקא, שמייסדה, ר' יוסף מאיר וייס, היה תלמידו של ר' יצחק אייזיק מזידיצ'וב.

ב. המוזיקה בחצרות האדמו"רים והזמרה בתפילה

מקום חשוב התבצר לה למוזיקה אצל השושלות השומרות על מסורת זידיצ'וב. רבים מאדמו"רי זידיצ'וב טוש, וקוסון היו בעלי תפילה. ברם, מבין כל האדמו"רים של טוש וקוסון ובני משפחותיהם, רק שניים היו בעלי נגינה ומלחינים: ר' יהוסף, הרבי הראשון מקוסון, ובנו של ר' ישראל צבי (האדמו"ר השלישי) מקוסון, ור' אלתר חיים שלמה, שנספה בשואה עם אביו. עוד ניגונים חיברו מלחינים שפעלו בחצרותיהם. המפורסם שבהם אברהם יצחק (איציק) מהורינץ, מלחין החצר של מייסד השושלת. מספר הניגונים המזוהים היום אצל חסידי טוש וקוסון כפרי רוחם של אדמו"רי השושלות ושל ה"מנגנים" הוא מועט. הרפרטואר שלהם כולל גם ניגונים לא רבים מחצר דינוב (אולי בגלל ביקוריו המרובים של מייסד חסידות טוש אצל הרבי מדינוב) ומעט מניגוניו של אחד מספקי הניגונים של ויז'ניץ – בעריש ווישווער, המלחין של ר' יואל טייטלבוים מסאטמר, שאת ניגוניו שרו גם בחצרות של אדמו"רים נוספים, כגון אלה משושלות קוסון.⁴⁸ כמו כן כולל הרפרטואר שלהם ניגונים שמוצאם עלום, וכאלה המזוהים היום כניגונים פאן-חסידיים.

מיקומן הגיאוגרפי של קהילות טוש וקוסון הוא בהונגריה באיזור הסמוך לגבול צ'כיה. ברם, כפי שראינו, זיקתם הרוחנית והגנאלוגית של אדמו"רי השושלות היא אל שושלת הצדיק מזידיצ'וב, אך גם אל צדיקי צאנו ודינוב. אין להתפלא אפוא על הקרבה המתגלית בתחומי התרבות, המנהג והמוזיקה בינן ובין תרבותן ומנהגייהן של קהילות גליציה הגדולה. השוואת הזמרה בתפילת חסידי קוסון לזו של חסידי צאנו חושפת את הדמיון שבין שתי הקהילות הן ברשימת הטקסטים המושרים והן באופיים של הניגונים שהותאמו להם.⁴⁹ כך, למשל, בשחרית של יום השבת בברכת יוצר אור יש בעלי תפילה שנוהגים כחסידי צאנו, אומרים את שני המשפטים "הכל יודוך" ו"הכל ירוממוך" פסוק בפסוק ומתחילים לשיר רק מ"האל הפותח", ואת שני הפסוקים האחרונים ("אין ערוך לך" וכו') שוב אומרים, אך חוזרים ומזמרים את "אל אדון" מתחילה ועד סוף. וזאת, חשוב לציין, בניגוד למה שידוע על מנהגי התפילה של זידיצ'וב. בזידיצ'וב בדרך כלל לא שרו בתפילת שחרית של שבת. שרו

⁴⁸ על בעריש ווישווער ראו לעיל בהערה 31 ולידה.

⁴⁹ ראו להלן פרק 8, "גליציה – צאנו ובנותיה".

רק כאשר בא לזידיציוב אורח "בעל מנגן", שכיבדוהו לעבור לפני התיבה, והרשות ניתנה בידו לשיר לפי מנהגי המקום שממנו בא.⁵⁰

לחסידי קוסון יש נוהגי זמרה ייחודיים נוספים. נזכיר כמה מהם: בשבת של חג ובשבת חול המועד שרים רק חלק מ"לכה דודי". כמקובל אצל חסידי צאנז, שרים את שני הבתים הראשונים, אולם בניגוד להם, אין שרים את שני הבתים האחרונים – "ימין ושמאל" ו"בואי בשלום" – אלא רק את הבית האחרון לבדו. בשלושת הרגלים הם שרים את "האל בתעצמות עוזך" בנעימה הידועה לכול, אשר מיוחסת לנוסח התפילה הקדום הידוע בשם "נוסח ווהלין".⁵¹ ואולם, לקראת סוף הקטע המושר מוסיפים חסידי קוסון פראזה מוזיקלית שאינה כלולה בגרסה המצויה. כמו כן, שרים אצלם בשבתות המיוחדות, בחג השבועות ובימים הנוראים, טקסטים שלא שמענו אצל שושלות אחרות; בתפילות המוסף של פרשת שקלים ופרשת החודש הם שרים מתוך ה"יוצרות" את הפיוט "אור פניך"; בערבית של שבועות את "אהבת עולם"; ובהוצאת ספר התורה למחרת היום הם שרים בניגונים איטיים שני פרקי תהלים (יט, כד) ואת ניגון השמחה "ברוך אלהינו", כמנהג זידיציוב לרגל חג מתן תורה.

8. גליציה – צאנז ובנותיה

א. תולדות השושלת והאדמו"רים

מייסד השושלת, ר' חיים הלברשטם (1793–1876), בעל "דברי חיים", היה תלמידם של ר' נפתלי צבי מרופשיץ ור' צבי הירש מזידיציוב. הוא הרבה גם לבקר את ר' אשר ישעיהו, הצדיק השני לבית רופשיץ. בשנת 1831 (1832?) נתמנה לאדמו"ר בצאנז. עד מהרה יצא שמעו למרחוק ועשרות אדמו"רים שיחרו לפתחו, עד שנחשב לראש וראשון בקרב האדמו"רים בני דורו. אחרי מותו ייסדו ארבעה מתוך חמשת בניו את שושלות שיניאוהו, גורליץ, קשאנוב ורצפערד. המפורסם שבהם ר' יחזקאל שרגא (1813–1893) משיניאוהו. שושלת צאנז הגליצאית ידועה בהסתעפויותיה הרבות – למעלה מעשרים שושלות וקהילות, שרובן בגליציה ואחדות בהונגריה ובצ'כוסלובקיה. כמה מנכדיו וניניו של ר' חיים ייסדו שושלות, שלימים התפרסמו בזכות עצמן או בזכות מנהיגיהן. הגדולים

⁵⁰ ר' יוסף גוטליב מפטאריען, מחבר ספר המנהגים של זידיציוב, שנדפס לראשונה במונקאץ' ככל הנראה בשנות השבעים של המאה הי"ט, מתאר את מהלך התפילה הזאת בזו הלשון: "כשמתפלל בעל מנגן, הי' מזמר בשחרית הכל ידוך והכל ירוממוך, והא-ל הפותח, המאיר לארץ, מה רבו, המלך, ואלוקי עולם, אומרים פסוק בפסוק חזן וקהל, ואח"כ מזמר אין ערוך לך ואין זולתך וכו', אין ערוך לך ה' אלקינו, וא-ל אדון". והעיר על כך ר' ישעיה משולם פייש רוטנברג, אחיו של האדמו"ר מקוסון כי בעניין זה המחבר לא דייק בפרטים ומקולמוסו התקבל תיאור שגוי.

⁵¹ ראו בהערה 15 לעיל ולידה, וכן בפרק 4, "אוקראינה – צ'רנוביל ובנותיה" ג. "זמרת טקסטים בתפילות וב'טיש'".

שבהם – נכדו, ר' שלמה מבובוב (1848–1906), מצד אמו נכד לר' אליעזר מדזייקוב, אשר היה אדמו"ר לאלפים ברחבי גליציה, ונינו ר' יקותיאל יהודה מקלויזנבורג (1904–1994), אשר עבר את אימי השואה, ובשנים הראשונות אחר המלחמה פעל למען הניצולים יושבי המחנות. על רוב הקהילות ומנהיגיהן מגזע צאנו עלה הכורת בשואת אירופה. רק מעטים ניצלו והגיעו לארצות הברית ולארץ ישראל. אל השרידים שניצלו ועברו עם הרבי לארצות הברית נספחו פליטי שואה רבים מיוצאי המחנות שזכו לטיפולו. שנים אחדות ישב בארצות הברית, אחר עלה ארצה והקים כאן כמה קריות, ובהן קריית צאנו בנתניה (תשי"ז) וקריית צאנו בירושלים (תשל"ו). הוא ישב לסירוגין בנתניה ובארצות הברית, ורק באחרית ימיו קבע את מושבו בנתניה. בראשית כהונתו כאדמו"ר הוא נודע כרבי מקלויזנבורג. בארץ, עם ייסודן של קריות צאנו, קראו לו הרבי מצאנו. ולבסוף, מכיוון שלא היו יורשים נוספים לצאנו ולקלויזנבורג, כונה בשם הרבי מצאנו-קלויזנבורג. תואר זה עבר לבנו, ר' צבי אלימלך הלברשטם.

מרכז נוסף של חסידי צאנו נוצר בירושלים זמן רב לפני שואת אירופה. בראשית המאה, בימים שבהם התגוררו רוב תושבי העיר היהודים בעיר העתיקה, עלה ארצה יהודי עשיר מהונגריה בשם מנחם מנדל ראנד, ויזם בנייתה של שכונה חדשה בסמוך לשכונת מזכרת משה, הקרובה למרכז העיר החדשה. בשכונה שנקראה על שמו (בתי ראנד, וביידיש – מנדל ראנדז הייזער) בנה בית כנסת גדול, שאף הוא נקרא על שמו, "זכרון מנחם". ראנד, שבנה את השכונה כהקדש, לאמור כמגורי חינוך לעניי העיר, גם דאג לאכלוס הדירות, ובחר בעצמו את הדיירים, שרק מעטים מהם היו חסידי צאנו ובנותיה. ברם, מסתבר כי דווקא אלה "נתנו את הטון" בבית הכנסת, עד כי במשך שנים נחשב בעיני רבים למרכז של חסידות צאנו בירושלים. בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים התקיים בשכונת בתי ורשה הסמוכה למאה שערים מניין נפרד של חסידי קלויזנבורג. בהתנהלותו של המניין ניתן למצוא גוונים שונים מאלו המצויים במניינים של חסידי צאנו, כפי שנראה להלן.

ב. המוזיקה בצאנו ובנותיה

רק פירוורי מידע הגיעו לידינו על אודות המוזיקה והמוזיקאים בשושלת החשובה הזאת. ניגונים מעטים מיוחסים לשושלת ולמייסדה.⁵² אך מצירוף יתר העובדות מסתמנת אפשרות כי במסורת של צאנו היה למוזיקה מקום נכבד, שכן ניגונים לא מעטים משותפים לקלויזנבורג ולבובוב. כמו כן, האדמו"ר ר' בן-ציון בן שלמה מבובוב, שנספה בשואה בשנת 1941, נודע כמלחין, וניגונו מושרים בפי חסידי בובוב עד עצם היום הזה;⁵³ מלחין נוסף, שפעל בדורות האחרונים ומתייחס לחסידות צאנו, היה אבישי שניאור ברנסדורפר.⁵⁴ חסידות בובוב הייתה למעצמה מוזיקלית המייצרת ניגונים

⁵² ראו למשל מזור 2004, תקליטור I, פריט מס' 19.

⁵³ ראו למשל שם, פריט מס' 16.

⁵⁴ למשל שם, מס' 15, 16.

לתפילות, לסעודות הרבי ולאירועים חברתיים, ואף ידה רבה לה בחידוש מסורת ה"פורים שפיל", עד שכמה מניגוני המחזות היו לניגוני בדחנות מבוקשים ואף לניגונים פאן-חסידיים.

מנחם מנדל ראנד, בונה השכונה הקרויה על שמו, שניחן בקול ערב, שימש כבעל התפילה הראשי בבית הכנסת שהקים בשכונה, ונהג לעבור לפני התיבה במוסף של הימים הנוראים, וביום הכיפורים – גם בתפילות ערבית ונעילה. אחרי מותו ירש חתנו, אלישע לנדאו, את התפקיד, ומנדל בריכטא, בנו של הגבאי, שמגיל צעיר נתגלה כבעל חוש מוזיקלי מפותח ובעל קול מיוחד, היה בהדרגה לבעל התפילה הדומיננטי בבית הכנסת. בריכטא לא הגביל עצמו למסורת ששמע מקודמיו בבית הכנסת. הוא נהג לבקר בבית הכנסת "שירת ישראל" והושפע מנוסח התפילה ששמע מפי החזן שלמה ריבלין. עוד שניים מדיירי השכונה, יעקב (יענקל) וינקלר ויעקב ישראל השוחט, שעברו לפני התיבה לעתים קרובות, הטביעו את חותמם על הרפרטואר הקהילתי. השפעה פחותה מזו הייתה לארבעה בעלי תפילה שלא גרו בה – פישל גרובר, שלמה וילנר, יצחק שוטלנד (חתנו של מנדל בריכטא) ואברהם בורד (שמוצאו ממשפחה של חסידי קרלין בירושלים).⁵⁵ יעקב ישראל השוחט נהג לאסוף את ילדי השכונה וללמדם ניגונים שהביא עמו מחו"ל. גם שוטלנד למד מפיו ניגונים רבים. בבדיקת מוצאם של תושבי השכונה ובעלי התפילה מתברר כי רבים מהם לא נמנו עם חסידי צאנז ובנותיה. עובדה זו, יחד עם נטייתו האקלקטית של בריכטא, מסבירה את טיבו האקלקטי של הרפרטואר של בית הכנסת "זכרון מנחם". הוסף לזאת את הזיקה שהייתה למייסד השושלת לצדיקי רופשיץ ואת מציאותם של ניגוני רופשיץ בפי חסידי צאנז, את החסידים החדשים הרבים שנספחו לקהילתו המחודשת של ר' יקותיאל יהודה, את מספרם המועט של הניגונים המיוחסים היום לחסידות צאנז ואת עדותו של ר' ישעיה משולם פייש רוטנברג מחסידות קוסוץ⁵⁶ על ניגוני קוסוץ שנקלטו אצל חסידי צאנז ונטמעו ברפרטואר שלהם – וטיבו האקלקטי של רפרטואר הניגונים של חסידי צאנז-קלויזנבורג דהיום אינו מוטל בספק.

ג. זמרת הטקסטים בתפילות⁵⁷

חסידי צאנז מרבים לומר בתפילה. הדבר ניכר אפילו בשבת – בתפילת שחרית הם שרים בברכת יוצר הן את "האל הפותח", שאינו מושר ברוב השושלות שנבדקו עד כה, הן את "אל אדון" ובחזרת הש"ץ, את "ממקומך מלכנו תופיע" מתוך הקדושה. הוא הדין לגבי התפילות בשלושת הרגלים.

⁵⁵ לא כללנו כאן מתפללים נוספים מבאי בית הכנסת שעברו לפני התיבה בימי זיכרון להוריהם ובאירועים משפחתיים מיוחדים, שלא נחשבו כבעלי תפילה מן המניין ולא הטביעו את חותמם על נוהגי הזמרה.

⁵⁶ ראו לעיל פרק 7, "הונגריה – טוש (טאהש)-קוסוץ (קאסאני)".

⁵⁷ המידע מבוסס על תצפיות רבות בשנים תשכ"ז-תשכ"ח בבית הכנסת "זכרון מנחם" בבתי ראנד, על תצפיות אחדות שנערכו שם בשני העשורים שלאחר מכן, על ראיונות עם שלושה בעלי תפילה בתקופות הנ"ל ועם צאצאי בריכטא ושוטלנד בשנים תשס"ו-תשס"ז.

רשימת הטקסטים המושרים אצלם בימים הנוראים דומה ביותר לזו של קוסון ועשירה מזו של ויז'ניץ. מההשוואה בין רשימת הטקסטים המושרים בפי חסידי צאנז ובין הרשימה החלקית שקיבלנו מחסידי קלויזנבורג מתברר, שהאחרונים שרים בראש השנה טקסטים שאינם מזומרים אצל הראשונים, ואלו הם: "העושה לנו נסים ונקמה" (מתוך "אמת ואמונה") בתפילת ערבית, "תתברך" (אחרי "אל אדון") ו"ממקומך" – בשחרית, ובתפילת מוסף – "ממקומו" שבקדושה וכן "ועל כן נקוה". ביחס לטקסט הראשון חשוב לציין כי בערבית של פסח שרו בצאנז פסוקים אחרים מתוך "אמת ואמונה" כגון "השם נפשנו בחיים", ששר בריכטא. בעוברו לפני התיבה בערבית של פסח בשנות השישים של המאה העשרים, נהג לשיר פסוקים נוספים מהתפילה הנזכרת. אך עד כה לא התברר אם מדובר בהבדלים שהיו מקדמת דנא בין מסורת צאנז למסורת קלויזנבורג, או בהבדלים שנבעו מנטייתם של בעלי תפילה מסוימים (ובריכטא בכללם) לשנות ולחדש חידושים.

9. רוסיה – חב"ד

א. תולדות השושלת והאדמו"רים

מייסד השושלת, ר' שניאור זלמן מליאדי (1745–1813), מבכירי תלמידיו של המגיד ממזריץ', הניח את היסוד לתורת חב"ד (חכמה, בינה, דעת), שהייתה לאחד הזרמים הרעיוניים החשובים בתנועה החסידית. בחב"ד התגבשו כמה מעקרונותיה של חסידות הבעש"ט במתכונת של שיטה שכלתנית, שעוררה את התנגדותם של חוגים חסידיים, שראו בה סטייה מתורת הבעש"ט והמגיד. בקרב חסידי חב"ד יש מי שמגדיר את ייחודה בהוספה של גוון עיוני לתורת הבעש"ט. גוון זה מדגיש את מקומה של ההתבוננות השכלית בגדולת הבורא וברזי הבריאה. אחרי מותו של המגיד ממזריץ' חזר ר' שניאור זלמן לעירו לוז'נא, והיה למנהיג החסידים בליטא. הוא נרדף בידי תלמידי הגאון מווילנא ואף נאסר פעמיים בגלל הלשנותיהם. יום שחרורו מבית הסוהר, י"ט בכסלו, היה לחג חב"די המכונה בשם "חג הגאולה" ונחגג עד עצם היום הזה. רק בשנת 1803 עבר הרב לליאדי. ר' שניאור זלמן מליאדי מכונה גם בעל ה"תניא" בשל ספרו החשוב (שהוא ספר היסוד של חסידות חב"ד), וחסידיו חב"ד מכנים אותו "האדמו"ר הזקן". בנו, ר' דב בער (1773–1827) (ר' דובער, או "האדמו"ר האמצעי", בפי חסידי חב"ד) העביר את המרכז ללובביץ'. ומאז נקראים חסידי חב"ד גם "חסידיו לובביץ'". בימיו נוסדה הקהילה בחברון. אחרי מותו הנהיג את התנועה חתנו, ר' מנחם מנדל בעל ה"צמח צדק". ממנו נמשכה השושלת בן אחר בן במשך שלושה דורות עד לאדמו"ר ר' יוסף יצחק (1880–1950), שלא היה לו בן. אביו, ר' שלום דובער, עבר בשלהי מלחמת העולם הראשונה מלובביץ' לרוסטוב שעל נהר הדון, ושם נפטר (1920). לאחר ארבע שנים נאלץ ר' יוסף יצחק, שנרדף מטעם השלטונות, לעזוב את רוסטוב, שהה בכמה מקומות עד שנאסר (1927) ואחרי שחרורו נדד לריגה (1928). בשנת 1934 עבר לוורשה, וב־1940 חולץ בידי אנשי צבא גרמנים מוורשה המופצצת, הועבר

לשטוקהולם, ומשם – לארצות הברית.⁵⁸ את משכנו קבע בברוקלין, ובה הקים את המרכז החדש של השושלת. אחרון האדמו"רים הוא ר' מנחם מנדל מלובביץ' (1902–1994), חתנו של ר' יוסף יצחק. בימיו הגיעה השפעת חסידות חב"ד לשיאה. שכן במצוותו נוסדו מרכזי חב"ד בחבלי ארץ רבים ורחוקים, והמרכז המשני בארץ ישראל, בכפר חב"ד, הגיע לשיא פריחתו והשפעתו. כאן נוסדו הישיבה המרכזית והוצאת הספרים קה"ת, וכאן הוקמה הזרוע הביצועית של צעירי חב"ד. מכאן יצאו צעירי חב"ד בשליחות הרבי כדי להפיץ את תורת חב"ד ולקרב אליה את ההמונים. פעילות זו, יחד עם מוסדות החינוך ומפעלי הצדקה שהוקמו, סחפו אחריהם צעירים ומבוגרים רבים ממגזרים שונים בחברה היהודית ובכללם ספרדים ובני עדות המזרח. מנהיגים ופוליטיקאים ישראלים ביקרו בחצר הרבי, ובעשורים האחרונים לחייו נעשה הרבי מעורב יותר ויותר בפוליטיקה הישראלית. בתקופה זו גברה אמונתו כי ימות המשיח קרבים. דברים שנשא בעניין גרמו לכך שבקרב חסידיו, ובמיוחד במגזר החוזרים בתשובה, התפשטה התפיסה שהוא המלך המשיח.

ב. המוזיקה בחסידות חב"ד

מראשית ייסודה של חסידות חב"ד היו בחצרות האדמו"רים "מנגנים" מפורסמים. בחצרו של האדמו"ר האמצעי אף הייתה "קאפעליע", שנחלקה לשתי קבוצות – של זמרים ושל מנגנים בכלים, שכמה מהם האריכו ימים ושהודות לכך הספיקה עדותם המוזיקלית להגיע לידנו. בזכותם נשמר אחד הניגונים החשובים ברפרטואר של חב"ד והוא "דעם מיטעלען רבינס קאפעליע", ובתרגום לעברית – "ניגון המקהלה של כ"ק אדמו"ר האמצעי". גם בדורות הבאים היו בחב"ד קבוצות של יודעי זמר. הידועה שבהן התארגנה בראשית המאה העשרים מקרב תלמידי הישיבה בלובביץ' בהנהגת התלמיד נתן (נטע) מפאהאר.⁵⁹

בזיכרון הקולקטיבי של חסידי לובביץ' ניגונים מימיה הראשונים של החסידות. בין אלה מצויים ניגונים ייחודיים המיוחסים לבעש"ט ולמגיד ממזריץ', לר' יחיאל מיכל מזלוצ'וב, שהיה מתלמידי הבעש"ט והמגיד ממזריץ', לצדיק הנסתר ר' אריה ליב ה"סבא" משפולה, לר' לוי יצחק מברדיצ'ב ועוד.⁶⁰ חסידי חב"ד גם אצרו בזיכרוןם מבחר מיצירותיהם של צדיקי השושלת ולפחות עשרה

⁵⁸ לסיפור המלא והמופלא של חילוצו ראו: בריאן מרק ריג, **להציל את הרבי**, מטר, תל אביב 2007, הנזכר במאמרו של ש' שמיר "איך חילצו", עמ' 15. ראו הערה 47 לעיל.

⁵⁹ רשימה חלקית של ה"מנגנים" ושל החזנים שחיברו ניגונים, או הביאום ללובביץ', ראו בספר **הניגונים**, בעריכת שמואל זלמנוב, 1948, עמ' ט, הערה 1; במדור ליקוטי רשימות, עמ' כז–כח ס' יז, ועמ' לז ס' סה, ראו על אודותם ואודות מקהלתו של נטע מפאהאר.

⁶⁰ שם, עמ' 15–20, מס' 20–26 וכרך ג, עמ' 1–2, מס' 212, 213.

ניגונים שחוברו, על פי המסורת שבידם, בידי בעל ה"תניא" עצמו.⁶¹ ניגונים רבים חוברו בידי ה"מנגנים". בעניין זה ראוי להזכיר את הניגון של ר' שלום מחריטונוב,⁶² שלמים נודע כשיר העברי "שכב בני שכב במנוחה" ובדורות האחרונים הותאם לפיוט "כי הנה כחומר ביד היוצר" לערבית של יום הכיפורים.

בכתביו של האדמו"ר האמצעי ובכתבי הבאים אחריו יש התייחסויות רבות לכוחה של המוזיקה, לתפקידה בעבודת ה' ואפילו לעניינים טכניים מוזיקליים. חסידות חב"ד הבחינה בין סוגי הניגונים (ניגוני דבקות, ניגוני געגועים, ניגוני התוועדות, ניגוני שמחה, ניגוני ריקוד ועוד), ואף ניסתה להגדיר ולתאר את טיב פעולתם של הסוגים השונים על הנפש ואת המטרות שהם משרתים. מכאן מובנת ההקפדה הרבה בחב"ד על זמרה מדויקת של כל סלסול ו"קמט" (קנייטש, בידיש). אף שהנושא טרם מוצה, אין ספק שבכתבי חב"ד ובדבריהם של מנהיגיה מצויה תשתית לתיאוריה (או לפילוסופיה) ייחודית של המוזיקה. יתר על כן, מימים קדומים היו בחסידות זו מי שהכירו בצורך לשמר בדקדקנות את ניגוני השושלת. אחת התוצאות המעשיות של הגישה הזאת בזמן החדש היא ייסוד "חברת ניחוח" (ראשי תיבות של ניגוני חסידי חב"ד) במצוותו של ר' יוסף יצחק מלובביץ' (1880–1950), ולצדה "ועד מנגנים", שהורכב מבעלי נגינה, שחלקם נמנו בעבר על המקהלה בלובביץ', וחלקם מבני הדור הצעיר, במטרה לאסוף את ניגוני חב"ד, להעמידם על דיוקם ולפרסמם בתווים ובתקליטים. בראשם הפקיד הרבי את אחד מבחירי ה"מנגנים", שמואל זלמנוב, אשר ריכז בשלושת הכרכים של "ספר הניגונים" (1948, 1958, 1980) כשלוש מאות ניגונים ונוסחאות תפילה, וגם השתתף בהפקתם של תקליטי "ניחוח". כמבוא ל"ספר הניגונים" כתב זלמנוב משה על תולדות הניגון בישראל ובחברה החסידית, ובשני המדורים שאחריה – "ליקוטי רשימות" ו"מפתח הניגונים" – הרבה לצטט אמרות קצרות ומאמרים ארוכים מדברי האדמו"רים על אודות הנגינה. להלן שלוש דוגמאות: בעל התניא קבע את המימרה "הלשון הוא קולמוס הלב והשיר הוא קולמוס הנפש"; האדמו"ר האמצעי אמר על אביו, המייסד, שיכול היה לעקור את מה שאינו ראוי מקרבו של חסיד על ידי מאמר חסידות או ניגון; והניגון הראשון בספר, "ניגון ארבע בבות", המיוחס ל"אדמו"ר הזקן", מבואר על דרך הקבלה כניגון "מכוון כנגד ארבע עולמות: אצילות, בריאה, יצירה, עשיה".⁶³ ליד ארגון "צעירי חב"ד" בארץ הוקמה מקהלה שהופיעה באירועים מיוחדים, כגון בחנוכת בית הכנסת העתיק של חב"ד בעיר העתיקה. למנהל המקהלה התמנה יוסף מרטון, שלפני שחבר לחסידות חב"ד קיבל הכשרה מוזיקלית מקצועית. הארגון גם דאג להוציא לאור בשנת 1967 חוברת בשם "אנעים זמירות", שכללה 28 ניגונים.

⁶¹ שם, עמ' 1–8; לפי הרב טוביה בלוי, מראשי חב"ד בירושלים, כל האדמו"רים חיברו ניגונים המושרים בהתלהבות רבה.

⁶² שם, עמ' 61, מ' 66.

⁶³ שם, עמ' כג, לב, מג, ועוד.

ג. זמרת הטקסטים

1. זמרת הטקסטים בתפילה

בדומה למקובל בקהילות הליטאיות שאינן חסידיות, אף בחסידות חב"ד ציבור המתפללים לא נהג לשיר בתפילה.⁶⁴ היעדרה של זמרת הטקסטים נתמכה כאמור על ידי התפיסה החב"דית שהטקסט מגביל את הניגון. עם זאת, כפי שנכתב במאמרי "מילה, פיוט וניגון בחברה החסידית", אדמו"רי השושלת, בין שעברו לפני העמוד או שהתפללו ביחידות, נהגו לעתים לשיר ניגון עם טקסטים מסוימים.⁶⁵ לא מן הנמנע שמנהג זה היה הבסיס לנוהגם של חסידים מן השורה לזמר לעצמם במהלך התפילה קטע זה או אחר, מבלי לחשוש שמא יאריכו בתפילה ולא יתפללו יחד עם הציבור כנהוג בשאר קהילות ישראל. ואולם, החל מן המחצית הראשונה של המאה העשרים, ובמיוחד בדורות האחרונים, יש עדויות אודות חזנים במניינים של חסידי חב"ד, השרים קטעי תפילה ופיוטים עם או בלי השתתפות הקהל.⁶⁶ יש לשער כי התפשטות המנהג בחב"ד הושפעה ממנהגן של רוב הקהילות לשיר בתפילה. פעמים יצאה יוזמה זו מאת הרבי. ואמנם כמה טקסטים כגון "הוא אלוהינו" בקדושה של מוסף בשבת ובחג ו"רחמנא דעני" בסליחות, נבחרו לזמרה על ידי הרבי האחרון, והיו מאז למנהג קבוע ומחייב. מסקירת הרפרטואר של חב"ד שהתפרסם בשלושת הכרכים של "ספר הניגונים" ובחוברת "אנעים זמירות", מתברר כי רק שליש מהניגונים למילים מן התפילות הכלולים בו, מושרים בתפילה בפועל, ורק על חלק מהם דווח כי היו למנהג קבוע. מאידך גיסא, חשוב לציין כי רוב בעלי התפילה במניינים של חב"ד מקפידים לשיר את הטקסטים בניגון החב"די המסורתי המוכר המודפס באותם כתובים. עם זאת, בשנים האחרונות, בהשפעת הנוהג המקובל אצל בעלי תפילה רבים משושלות אחרות, יש בעלי תפילה שנוטלים לעצמם את החופש להחליט מה לשיר, מתי ובאיזה ניגון, וציבור המתפללים מגיב לשינוי המנהג בהסכמה שבשתיקה.

⁶⁴ תימוכין לכך יש בניגון מארש, ששמע אחד ה"מנגנים" של חב"ד בשירת "לכה דודי" בבית כנסת חסידי בפולין בין שתי מלחמות העולם והביאו ללובביץ'. חסידי חב"ד אימצו את הלחן בלבד, שכן באותם ימים אמרו את הפיוט ללא ניגון, וקראוהו בשם "לאמז'ער לכה דודי". ראו שם, מס' 217.

⁶⁵ ראו ש' זלמנוב, ספר הניגונים, עמ' מה-מח, הערות לניגונים מס' 7, 8, 9, 14, 15, 16, 22.

⁶⁶ כך למשל שר ר' יחיאל הלפרין, החזן שפעל בימיו של האדמו"ר מוהר"ש בשנים תרס"ד-תרפ"ה, את "וכל מאמינים" בתפילות הימים הנוראים. ראו שם מס' 52 ומס' 237. מידע על נוסחאות התפילה של החזנים ר' איסר ור' יחיאל הלפרין ראו שם, עמ' נח-נט, ומס' 97.

2. זמרת הטקסטים בהתוועדויות

חסידי חב"ד מכנים כל סעודה פומבית וכל התכנסות של חסידים סביב שולחן, עם הרבי ובלעדיו, בשם התוועדות. בהתוועדויות שרים ניגונים עם טקסט לצדם של ניגונים ללא טקסט. רוב הניגונים נבחרים באופן בלתי תלוי באירוע, אך פעמים רבות יש קשר בין דברי התורה הנאמרים בהתוועדות לניגונים המושרים בה, שכן לפי התפיסה החב"דית בכוחו של הניגון להכשיר את הלב לקראת דברי התורה. בהתוועדויות הנערכות ביום שבת שרים טקסטים בודדים מתוך זמירות השבת. בהתוועדויות המתקיימות בחגים ובימי חול אין הגבלה בבחירת ניגונים לפי הטקסט. הניגון "אבינו מלכנו", למשל, אינו מיועד דווקא להתכנסויות בימים הנוראים. עם זאת לכל חג יש ניגון אחד המיועד רק לו, כגון "הנרות הללו" לחג החנוכה, "שושנת יעקב" לסעודת פורים ו"ממצרים גאלתנו" לפסח. ניגון אחד, "פדה בשלום נפשי", מיועד בראש וראשונה ל"חג הגאולה", המתקיים ב"ט בכסלו לרגל שחרורו של האדמו"ר הזקן ממאסרו. ברבות הימים קבעו שישירו אותו גם בשני "חגי גאולה" נוספים – י' בכסלו ו"ב-י"ג בתמוז – לרגל שחרורם ממאסר ומגלות של האדמו"ר האמצעי ושל הריי"ץ (ר' יוסף יצחק). לחגו של הריי"ץ נקבע מלכתחילה ניגון מיוחד ללא מילים, אך הניגון "פדה בשלום נפשי" נוסף בגלל ההקשר שנוצר בין הטקסט לבין הצלתם של האדמו"רים מידי השלטונות. כמו כן, אימצו לעצמם חסידי חב"ד בדור האחרון, מנהג ייחודי שאין דומה לו אצל שאר השושלות, והוא חיבור ניגון שמחה מדי שנה בשנה, או התאמת ניגון שמחה או ניגון ריקוד ידוע, לפסוק מתהלים לקראת יום הולדתו של האדמו"ר.

המאמר נכתב במיוחד עבור האתר "הזמנה לפיוט" בידי פרופ' יעקב מזור, ועלה לאתר בתמוז תשס"ח (2008).